

SIMO MATAVULJ I CRNOGORSKA KNJIŽEVNOST

Bojana Pržić

In this paper, the author explores the life and literary path of Simo Matavulj as an outsider who has left a significant mark on Montenegrin culture and literature. The research focuses on Matavulj's works that are related to Montenegro, that is the autobiographical travel article Notes of a Writer, the novel Uskok, the autobiographical memoirs Ten Years in Mauritania and short stories about topics from Montenegrin life. The author interprets the ways in which these works depict Montenegro, Montenegrins, Montenegrin customs, literary-cultural and socio-political circumstances in Montenegro in the second half of the nineteenth century.

Kulturno-istorijske i književne prilike u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka

Period od druge polovine XIX vijeka do Prvog svjetskog rata u crnogorskoj kulturi i umjetnosti nije jednostavno odrediti. Naime, pojave romantizma, realizma i moderne u crnogorskoj književnosti nije moguće staviti u strogo određene vremenske okvire. U književnostima evropskih zemalja oni se počinju utemeljivati u vrijeme njihovih velikih društvenih i umjetničkih

promjena (posebno na koncu XVIII i prvoj polovini XIX i XX vijeka). „Romantizam, realizam i moderna javili su se u Crnoj Gori s neznatnim zakašnjenjem usljed stalnih ratova s Turcima i odbrane vjekovima sticane slobode od zavojevačkih ekspanzionističkih naroda. Stilski periodi romantizma, realizma i moderne u Crnoj Gori afirmisali su se, ipak, u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka.“¹ Ovaj vremenski odsećak u crnogorskoj književnosti često se u literaturi određuje kao preplitanje romantizma i realizma, ali nailazimo i na termin „folklorni realizam“², koji se temelji na zastupljenosti folklornih motiva u književnosti i uopšte na uzimanju građe iz narodnog života.

Ovom periodu pripada i Stefan Mitrov Ljubiša, koji je prekinuo veze sa stihom i okrenuo se pripovjednoj prozi. Iako je pripovjedna proza u Crnoj Gori postojala još i u prednjegoševskom periodu, pojavu umjetničke pripovijetke dovodimo u vezu s Njegoševim književnim radom: riječ je o njegovim pripovijetkama *San na Božić* (1837) i *Žitije Mrđena Nesretnikovića* (1837). Razvoju umjetničke pripovijetke u crnogorskoj književnosti druge polovine XIX vijeka posebno će doprinijeti jedna grupa izvanjaca u Crnoj Gori, među kojima je i Simo Matavulj – o njegovome književnom radu u Crnoj Gori biće više riječi u narednim poglavljima našega rada. Možemo reći da se temelji crnogorskoj pripovjednoj prozi druge polovine XIX vijeka stvaraju u okvirima cetinjske književne škole: „Cetinjska književna škola ili salon knjaz Nikole I Petrovića objedinjavao je stvaraocce, odnosno njihova umjetnička djela, tj. cjelokupnu literarnu produkciju koja je tematski, žanrovski i izražajno, a ponajviše idejno, usmjerena i podsticana s

¹ Milorad Nikčević, *Istorija crnogorske književnosti*, knj. III, ICJK, Podgorica, 2012, 16.

² Vidi: Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti*, Nolit, Beograd, 1983, 373–377.

cetinjskog dvora.“³ U ovom periodu srijećemo i neka epsko-lirska ostvarenja ali je pripovijetka najzastupljenija: ona se uglavnom tematski oslanja na motive iz crnogorskog narodnog života, ugledajući se, na taj način, na tradiciju usmenog narodnog stvaralaštva i na prozu Stefana Mitrova Ljubiše i Vuka Stefanovića Karadžića. Pisci koji stvaraju u tome duhu okreću se narodnome jeziku i tradiciji i nekadašnjemu crnogorskom plemenskom životu, koji obiluje viteškim motivima, folklornom, istorijskom i anegdotskom građom (otuda se pripovijetke toga perioda mogu žanrovski podijeliti na folklorne i didaktičke, anegdotske i humorističko-satiričke, istorijske⁴). Naime, „više od svega, autohtoni i tradicionalni svijet privlačio je pisce tradicionalnim i empirijskim saznanjima o pravdi, ljudskom dostojanstvu, junaštvu i slobodi, dobru i zlu, životu i smrti, ošućaju častoljublja, nagonu i suzdržanosti, potrebi žrtvovanja ‘kao izrazu narodne samopotvrde’, velikodušnosti, gladi i nemaštini, pravdi i krivdi, shvatanju ljudskosti i datoj riječi i, najzad, čojstvu i junaštvu – vječnim etičkim temama, motivima i vrijednostima koje su posebno egzistirale u crnogorskome usmenom stvaralaštvu, Ljubišinu, Matavuljevu, Popovićevu, a osobito ranije i u Njegoševu književnom djelu“.⁵ Prve pripovijetke štampane su 60-ih godina XIX vijeka u almanahu *Orlić*, a veliku ulogu u afirmaciji crnogorske pripovjedne proze imao je list *Glas Crnogorca* (izlazio je od 1873. do 1915. godine na Cetinju; nakon toga je štampan od 1917. godine u Francuskoj, a posljednji broj štampan je u Italiji 1922. godine), sa podnaslovom „list za politiku i književnost“, kao i *Crnogorka*, koja je izlazila od 1884. do 1885. godine kao list „za književnost i pouku“, i *Zeta*, koja je izlazila 1885. godine.

³ Milorad Nikčević, *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1988, 170.

⁴ Vidi: isto, 172.

⁵ Milorad Nikčević, *Istorija crnogorske književnosti*, knj. III, 305.

U vremenskom periodu od šezdesetih godina XIX vijeka pa do Prvog svjetskog rata dolazi do kulturnog i prosvjetnog procvata u Crnoj Gori. Otvaraju se osnovne i srednje škole, pozorište, čitaonice, uređuje se zakonodavstvo, pokreću se dnevni listovi, književni časopisi. To je vrijeme u kojem su u Crnoj Gori dva najveća kulturna centra Cetinje i Nikšić. Od velikog je značaja bilo i obnavljanje štamparske djelatnosti, što je doprinijelo stvaranju „neke vrste dvorske književnosti i umjetnosti na Cetinju“.⁶ Kada je riječ o časopisima i listovima koji izlaze u Crnoj Gori u ovom periodu, to su: *Crnogorac*, *Glas Crnogorca*, *Crnogorka*, *Orlić*, *Zeta*, *Nova Zeta*, *Književni list*, *Luča*, *Prosvjeta*, *Dan*, zatim *Nevesinje*, *Onogošt*, *Grlica*, *Boka*, *Srpski magazin*. Knjaz Nikola I nastojao je da prosvjetno i kulturno uzdigne Crnu Goru, te je iz tih razloga i okupljao što veći broj intelektualnih radnika koji potiču izvan granica Crne Gore, dakle – izvanjaca.⁷ Nije Nikola I prvi koji je počeo dovoditi izvanjce – oni su, naime, „zbog nedostatka domaće (crnogorske) inteligencije, počeli pristizati u Crnu Goru još prije Petra I i Petra II Petrovića Njegoša, a po brojnosti i kulturno-prosvjetnoj aktivnosti naročito su bili prisutni u svim institucijama crnogorskog duhovnog života u vrijeme vladavine knjaza Danila i, osobito, knjaza, odnosno (od 1910) kralja Nikole I Petrovića Njegoša“.⁸

Crna Gora, kao zemlja slobode, bila je „ne samo zemlja nade i obećanih ideala, romantičarskih zanosa i snova, kolijevka ‘pravde i slobode’, već prevashodno zemlja-izazov, stjecište pred naletima i progonima tuđinske, prvjenstveno turske i austrougarske vlasti, i

⁶ Milorad Nikčević, *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, 12.

⁷ Vidi: Milorad Nikčević, *Crnogorske filološke teme*, ICJK & ICJJ, Podgorica, 2010, 177–178.

⁸ Milorad Nikčević, *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, 12.

to s onih područja u kojima je upravo gušena demokratija i sloboda, poricano ljudsko dostojanstvo, a samim tim i svaki stvaralačko-umjetnički impuls“.⁹ Ono što ne treba zanemariti je i to da su kod velikog broja izvanjaca neminovno postojali i motivi političke prirode. Ipak, nesporan je njihov književni i učiteljski rad, kao i angažman u različitim društvenim sferama, kojima su značajno uticali na crnogorsku kulturu. S druge strane, sav taj upliv „stranoga“ i „vanmatičnoga“ dovešće do zaključaka da je crnogorska kultura time samo gubila od svoje osobenosti i izvornosti – naglasit ćemo da je to samo privid gubitka crnogorske kulturne samobitnosti, jer i pored toga što je u nekim kontekstima crnogorska kulturna baština negirana i neutralizovana, njeno postojanje niko ne može osporiti.

Od svih izvanjaca koji su osamdesetih godina XIX vijeka boravili na Cetinju, najviše je traga u prosvjeti, kulturi i književnosti ostavio Simo Matavulj. Matavulj je na Cetinju proveo osam godina svog života. Kao književnik je izrastao upravo iz crnogorske sredine, ali u velikoj mjeri je i uticao na druge crnogorske pisce toga i kasnijeg vremena. Može se reći da Matavuljeva djela s tematikom iz crnogorskog života obiluju etnografskim elementima, te ćemo i nastojati da u narednim poglavljima ovog rada osvjetlimo njegov književni rad koji je duboko vezan za Crnu Goru i u kojem je data slika Crne Gore i crnogorskog mentaliteta, crnogorskog kulturnog, književnog i društvenog razvoja i Matavuljevog doprinosa u svim tim sferama.

Simo Matavulj (1852–1908)

Simo Matavulj rođen je 14. septembra 1852. godine u Šibeniku. Njegova porodica je iz Bosne došla u Šibenik i tu se nastanila. Matavuljevi otac i majka bili su trgovci: otac se bavio preprodajom stoke a majka ručnom izradom kapa koje su bile

⁹ Milorad Nikčević, *Istorija crnogorske književnosti*, knj. III, 104.

dio narodne nošnje. Majka je bila ta koja je probudila u Simu Matavulju interesovanje za priču i pričanje: „Ona se odlikovala šibeničkom maštom najbolje vrste, bila je vesela žena i omiljena pripovjedačica. Njene priče, zimi kraj ognjišta, ljetnjih noći na kolima, kad s njom putovah na sajmove u gornju Dalmaciju, ne samo što mi bjehu prvi ugledi, nego su se neke od njih kristalisale u duši mojoj i, poslije dugog niza godina, iziše na vidjelo, samo u književnijem obliku nego što sam ih od nje čuo.“¹⁰ Jedan veoma značajan i potresan događaj za njega bila je očeva smrt 1860. godine, što će ostaviti traga u Matavuljevom životu.

Nakon završene osnovne škole, 1862. godine, Matavulj će upisati gimnaziju ali će ga u tom periodu više interesovati djela koja su se nalazila izvan školske lektire, a sve to će usloviti njegov slabiji uspjeh u školi, ali znatniji uspjeh u njegovom budućem književnom radu. Njegova majka će tada odlučiti da ga pošalje u manastir ne bi li ga stric Serafim, iguman manastira Krupe, tamo prevaspitao i načinio od njega kaluđera. Život u manastiru je, s jedne strane, negativno djelovao na Matavulja, a s druge strane on je tu uspio da iscrpi ideje i građu za roman *Bakonja fra Brne*. Budući da se vratio u Šibenik, jer za manastir očito nije bio ni podoban ni zainteresovan, Matavulj upisuje i, 1871. godine, završava učiteljsku školu u Zadru. Godinu dana je radio kao učitelj u seoskoj školi u Bukovici, a nakon toga ide za službom u selo Islam, iznad Zadra. U ovom periodu Matavulj upoznaje Iliju Jankovića, potomka čuvenog uskoka Stojana Jankovića. Ilija je bio obrazovan čovjek: uz njega je Matavulj naučio francuski jezik, a u njegovoj biblioteci je, čitajući djela velikih pisaca, produbljivao svoja književna interesovanja. To je bilo i vrijeme kada su prve riječi, i to stihovi, izašle iz Matavuljeva pera – u zadarskome *Narodnom listu* 1873. godine objavljuje pjesmu „Noć uoči Ivanja“, a, o tome običaju koji ga je inspirisao da tu pjesmu i napiše, u *Bilješkama jednog pisca*

¹⁰ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Cetinje, Obod, 1975, 6–7.

kaže sljedeće: „Jednom, u večer, sa dvorske terase posmatrah kako po selu na stotinu bukta vatre, kako mladići preskaču plamenove, a djevojke oko njih kolo vode i pjevaju. Po cijelom selu uzavrela svirka, pjesma, dozivanje.“¹¹ Ovdje treba pomenuti i nekrolog koji je napisao povodom smrti Ilije Jankovića 1874. godine.

Simo Matavulj 1874. godine odlazi u Herceg Novi i radi kao učitelj italijanskog jezika u pomorskom zavodu „Srbina“. Nedugo nakon Matavuljevog dolaska u Herceg Novi izbio je i Hercegovački ustanak, koji je trajao do 1878. godine. Matavulj je, po izbijanju Hercegovačkog ustanka 1875. godine, kao dobrovoljac otišao „u ustanak, u četu Mića Ljubibratića“¹², koji ga „pridruži svome biro-u dopisnika i pisara“¹³ te se Matavulj, razočaran, ubrzo vraća u Herceg Novi „da bude predmet podsmijeha“.¹⁴ Kao dobrovoljac, ali ovoga puta dobrovoljni bolničar, otišao je u Nikšić (u rusku bolnicu) 1877. godine i tamo ostao nepunih dva mjeseca. U Herceg Novom piše i svoj prvi novinski članak „Naši prosjaci“ i objavljuje ga u *Srpskom listu* (Zadar) 1881. godine. Taj rad „bio je više publicističke nego literarne prirode“¹⁵, a Matavulj u *Bilježkama jednog pisca* govori i o namjeri s kojom ga je napisao: „Prosjačenja ima svud, ali u Dalmaciji ono je prevršilo mjeru. Ja sam to opisao sa živih ugleda, ističući prosjačke marifetluke i njihove navike i pozivajući svoje zemljake da tome zlu stanu na put.“¹⁶

Da ne bi bio zatvoren jer je učestvovao u Drugom bokeljskom ustanku, Matavulj 1881. godine napušta Herceg Novi i odlazi na Cetinje, đe počinje sa radom kao nastavnik francuskog jezika u Cetinjskoj gimnaziji. Upravo je boravak na Cetinju odigrao

¹¹ Isto, 27.

¹² Isto, 63.

¹³ Isto, 65.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Velibor Gligorić, *Srpski realisti*, Prosveta, Beograd, 1970, 250.

¹⁶ Simo Matavulj, cit. djelo, 73.

veoma značajnu ulogu u Matavuljevome književnom stasavanju. Prijestonica Crne Gore bila je mjesto susreta velikog broja obrazovanih ljudi, o čemu će Matavulj i pisati u *Bilješkama jednog pisca*. Kroz poznanstva i suživot sa Crnogorcima, Matavulj će prikupiti i značajnu građu za svoje pripovijetke i romane koji su svojom tematikom vezani upravo za Crnu Goru. Ovđe treba podšetiti na to da je Matavulj došao u zemlju kojoj je na Berlinskom kongresu 1878. godine priznata nezavisnost, koja je teritorijalno proširena i u kojoj se teži napuštanju plemenskog uređenja a učvršćivanju centralne vlasti. Po nalogu crnogorskoga knjaza, biva zadužen 1882. godine da povede i smjesti odabrane crnogorske đake u vojnu akademiju u Milanu i licej u Parizu. Kada se vratio na Cetinje postavljen je za učitelja prijestolonasljednika Danila. Svoj književni rad na Cetinju Matavulj je počeo objavljivanjem pjesme „Lovčenu“. Na Cetinju je 1883. u *Glasi Crnogorca* objavljena Matavuljeva „prva štampana priča“¹⁷ – „Umjesto uvodnog članka“, a u *Crnogorki* je 1884. godine izašla njegova prva pripovijetka „Miloš od Pocerja“. Nakon izvjesnog vremena, vjerujući da će naći bolju službu i životnu priliku, Matavulj 1887. godine napušta Cetinje i odlazi u Srbiju. Međutim, nije bio postavljen za nastavnika u Beogradu (nadao se službi upravo u Beogradu), već u Zaječaru. Pratila su ga i uvjerenja tamošnjih ljudi da je došao kao špijun knjaza Nikole. Matavulj se razočaran, preko Novog Sada, Budimpešte, Beča, Zagreba, Zadra i Šibenika, vraća u Crnu Goru. To je period u kojem je na Cetinju bio zadužen za podučavanje prijestolonasljednika kneza Mirka ali je bio i u mogućnosti da se više posveti svome književnom radu. Svoju prvu zbirku pripovjedaka Matavulj priređuje pod naslovom *Iz Crne Gore i Primorja* 1888. godine (izdata u Novom Sadu), a drugu zbirku pripovjedaka, takođe pod naslovom „Iz Crne Gore i Primorja“, priređuje 1889. godine (izdata na Cetinju).

¹⁷ Isto, 179.

S obzirom na to da su uslovi za književni rad u Beogradu vremenom bivali bolji, Matavulj 1889. godine opet, ali i konačno, napušta Cetinje. U Beogradu dobija posao učitelja u Nižoj gimnaziji na Terazijama, a dalje će se njegova služba kretati do pozicije šefa Presbiroa pri Ministarstvu unutrašnjih dela. U izdanju Matice hrvatske, Matavulj u Zagrebu 1890. godine objavljuje zbirku pripovjedaka *Iz primorskog života*. U Beogradu objavljuje 1891. godine zbirke pripovjedaka *Sa Jadrana* i *Iz beogradskog života*, a 1893. godine objavljena je i konačna redakcija romana *Bakonja fra Brne*. Iste godine je u Novom Sadu objavio i putopisno-etnografski spis *Boka i Bokelji*, a u Mostaru zbirku pripovjedaka *Iz raznih krajeva*. Godine 1898. počinju izlaziti *Bilješke jednog pisca* u *Letopisu Matice srpske* (Novi Sad). *Deset godina u Mavritaniji* će izlaziti u nastavcima od 1899. godine u časopisu *Delo* (Beograd). Iste godine će u Novom Sadu objaviti i zbirku pripovjedaka *Primorska obličja*, a 1901. godine i zbirku *S mora i s planine*. U Beogradu je objavio i zbirku pripovjedaka *Beogradske priče* 1902. godine, a iste godine objavljuje i konačnu redakciju romana *Uskok*. Nakon sklapanja braka 1900. godine sa Ljubicom Nikolajević-Dimović, udovicom bogatog trgovca (druga ženidba po redu: njegov prvi brak, u koji je stupio 1892. godine, bio je sa Milicom Stepanović), čime je omogućio sebi bogat i lagodan život, konačno će se moći posvetiti književnome radu ali i putovanjima koja će mu donijeti građu za neka djela. U Matavuljevom opusu, osim već pominjanih romana i zbirki pripovjedaka (ali i onih koje nijesmo pomenuli, a nijesu manje značajne), nailazimo i na dvije drame, izvjestan broj putopisa, feljtona, članaka, nekrologa, ali i prijevoda sa italijanskog i francuskog jezika – prevodio je djela Gi de Mopasana, Ežena Melhiora de Voga, Emila Zole, Molijera itd. Treba pomenuti i da je Matavulj bio izabran za počasnog člana Matice srpske, da je bio u upravi Srpske književne zadruge, a zatim je bio izabran i

za predsjednika Društva književnika i umetnika. Bio je i rukovodilac Srpskog književnog društva, kao i član SANU-a. Od kapi je umro u Beogradu 20. februara 1908. godine.

Matavuljeva pripovjedačka vještina

Prije nego što počnemo osvijetljivati realizam u Matavuljevom stvaralaštvu, valjalo bi da se osvrnemo i na samo određenje realizma u književnosti. Realizam je „književna epoha između romantizma i modernizma, određena mimetičkom teorijom umjetnosti, oprekom prema romantičnom naglašavanju osobitih likova i osjećajnosti, te nastojanjem da književne konvencije ostvare iluziju zbilje i da književnost približe spoznajnoj ulozi znanosti“.¹⁸ U realizmu se „izbegava svaka artificijelna stilizacija i bizarnost izraza; umesto stihova, koji su u svakom slučaju jedna umetnička shematizacija jezičke materije, upotrebljava se proza; umesto lirike i epa – roman i pripovetka; umesto tragedije – društvena drama“.¹⁹ Može se reći i sljedeće: „realizam se zasniva na čvrstoj fabuli, koja za cilj ima da što potpunije ocrta likove, koji su tipski predstavnici jednog sloja ili jedne vrste ljudi (tipičnost likova). Razvijeni opisi stvari i likova takođe su potčinjeni tom cilju: da osvetle likove sa svih strana i da ih prikažu u njihovoj društveno-psihološkoj uslovljenosti.“²⁰ Moramo naglasiti da kod Matavulja nema izrazito opširnih opisa, ni stvari ni likova, i da je upravo u tome njegov osoben književni dar: da uz malo riječi kaže mnogo. S obzirom na to da se realizam najčešće posmatra u oprečnosti sa

¹⁸ Milivoj Solar, *Teorija književnosti sa rječnikom književnog nazivlja*, Službeni glasnik, 2012, 463.

¹⁹ Dragiša Živković, *Teorija književnosti sa teorijom pismenosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva & Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd – Novi Sad, 1992, 176.

²⁰ Isto, 177.

romantizmom te da ne podrazumijeva neobičnost, hiperboličnost i fantastiku zastupljene u romantizmu, kod Matavulja ćemo, pak, u fazi u kojoj stvara na nekim osnovama romantizma, i primijetiti izvjesna odstupanja: nailazimo i na mitske i fantastične motive (npr. zduhač), kao i na likove koji su istovremeno i tipični i izuzetni, a tu mislimo na Crnogorce koji se diče svojim junaštvom. U realizmu „cilj književnosti je da bude ‘realna slika života’, da bi se na njoj ljudi mogli poučiti i da bi izgradili neke norme etičkog ponašanja radi prevazilaženja društvenih protivurečnosti, zala, nepravdi“²¹, a te namjere isjavaju iz velikog broja Matavuljevih proznih ostvarenja, i onih s tematikom iz crnogorskog života, ali i drugih.

Matavulj kao građu za svoja djela uzima život: on vjerno pretače sliku stvarnosti u riječi i na taj način ograđuje sebe od bilo kakve idealizacije, što ipak nije slučaj u ranijoj fazi njegovog stvaralaštva, iz koje su proizašla djela koja su upravo produkt jedne krajnje romantičarske idealizacije. Dakle, možemo pratiti Matavuljev razvoj i književno stasavanje kao pisca koji je na valovima romantizma stigao na obalu realizma i na njoj puštio svoje korijene. Primijetimo da u djelima Sima Matavulja ne nailazimo na opširne opise pejzaža. Naime, u fokusu njegovog pripovijedanja je čovjek, a ne priroda. Ipak, on ne daje psihološku analizu svojih likova: on nam ništa ne iznosi na videlo, bar ne onako kako bismo očekivali, ali to nikako ne znači odsustvo njegove mašte. On pruža čitaocima mogućnost da otkrivaju, da se dvoume, da zaključuju, a smjernice im daje kroz postupke likova, upečatljive dijaloge

Ono što je važno pomenuti jeste i osoben humor u Matavuljevim djelima. To je vid humora koji je blag, koji se ne nameće, a poseban Matavuljev dar predstavlja, kako u *Bilješkama jednog pisca* kaže, „da najpreče i najlakše shvaća

²¹ Isto.

smiješnu stranu svake stvari, svake pojave, svakog postupka“²², i to je ono što čini da iz njegovih riječi izbija nesvakidašnji optimizam. Taj će se humor u njegovom djelu *Deset godina u Mavritaniji* transformisati u ironiju i oštru satiru, o čemu će više riječi biti u sedmom poglavlju ovoga rada. Još kao vrlo mlad imao je priliku čitati jednu humoresku Ilije Ognjanovića Abukazema – tada je Matavulj postao svjestan slobode koju književnost daje, zaključivši da se „mogu ismijavati i naši ljudi, kad se nađe da su smiješni!“ te da humoreske pišu i onamo će najviše „čuvaju obraz narodni“.²³

Matavulj se jednostavnošću i konciznošću svoga izraza ugledao na italijanske i francuske pisce, koje je još vrlo mlad počeo čitati. Takođe se „prijobjavao da smelijom slobodom duha ne šokira čitaoc“.²⁴ Iz tih razloga prepuštao je urednicima listova u kojima je objavljivao da slobodno izostavljaju pojedine djelove teksta koji im se učine neprikladnim. Tome ćemo dodati i veliku Matavuljevu samokritičnost koja je rezultirala čestim prepravljanjima i doradama, te nastajanjem više redakcija nekih njegovih pripovjednih tvorevina.

Jezik crnogorskih likova u Matavuljevim djelima

Kao neko ko se književno razvijao na različitim govornim područjima, Matavulj unosi u svoja djela ponešto od svih tih govora, čime zapravo svoja djela čini bogatijim i umjetnički doživljajnijim. Govorimo da su u pitanju različita govorna područja, iako Matavulj stvara u vrijeme „primjene Vukovih ‘Glavnih pravila za južno narječje’, uglavljenih na zaključcima bečkoga Književnog dogovora (1850) o jednome i jedinstvenom bezimenome štokavskome književnom jeziku, namijenjenome

²² Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, 12.

²³ Isto, 32.

²⁴ Velibor Gligorić, *Srpski realisti*, 280.

Crnogorcima, Srbima, Hrvatima i Bošnjacima (Muslimanima)“.²⁵ Matavulj će o tome književnom jeziku svih štokavaca, u *Bilješkama jednog pisca*, zaključiti „da se pravi književni naš jezik, kao takav nigdje ne govori, nego da je sastavljen od onoga što je najbolje u svijema krajevima, od riječi koje su općenitije i koje su bliže starome jeziku“.²⁶

S obzirom na to da je cilj našega rada da osvijetlimo Matavuljev književni rad u kontekstu crnogorske književnosti, trebalo bi naglasiti da su iz Matavuljeva pera izašla djela u kojima možemo posvjedočiti crnogorski jezik, koji je u to vrijeme tretiran samo kao dijalekat opšteg, srpskog jezika, i pored svih svojih osobenosti i markantnih obilježja koje je oduvijek posjedovao, a dovoljnih da se smatra jezikom zasebnim. Tu govorimo o onome jeziku koji se čuje iz dijaloga crnogorskih likova u *Bilješkama jednog pisca*, romanu *Uskok*, ali osobito u Matavuljevim pripovijetkama sa crnogorskom tematikom, dok je u spisu *Deset godina u Mavritaniji* sasvim drugačija situacija (o tome ćemo govoriti u sedmom poglavlju našega rada). Osobenost crnogorskog govora ističe Matavulj komentarišući dramu *Balkanska carica*, čiji je pisac knjaz Nikola: „Mnogo je prinosio takom uspjehu i crnogorski dijalekat; samo Crnogorci i oni koji su među njima duže živjeli, mogu, potpuno razumjeti ‘so’ i tančine crnogorskih izreka, koje su gotovo nerazumljive ostalim Srbima, a već u prijevodima postaju ‘mrtvo slovo’. Kako je istina da svako umjetničko-književno djelo, u prijevodu, mnogo gubi od bitnih odlika, tako je istina, da prevedena ‘Balkanska Carica’ dvostruko gubi.“²⁷ U spisu *Vraćajmo narodne riječi na svoje mjesto* Matavulj naglašava značaj i ljepotu jezika koje jedan narod može posjedovati, a na kakvom gubitku može biti ako svoj jezik zanemari: „Crna Gora se ponosi što je

²⁵ Milorad Nikčević, *Crnogorske filološke teme*, 310–311.

²⁶ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, 71.

²⁷ Isto, 207.

uvijek bila svoja. To je ne samo njezina dika nego i izvor njezine snage, pa je šteta kad se ne drži čisto svojega jezika, da bude u tome uzor srpskijem krajevima.“²⁸

Kao što smo već pomenuli, Matavulj piše u vremenu koje u istoriji razvoja crnogorskoga jezika nazivamo prelaznim periodom, a koji traje od 1830. godine do Prvog svjetskog rata. U tome periodu jezik na crnogorskom području nazivan je srpskim jezikom, a tu moramo napomenuti da je „crnogorski jezik uveliko bio i osnova i model od kojega je pošao Vuk Karadžić u procesu kodifikacije srpskoga (opšteštokavskoga) jezika“.²⁹ Iako je evidentirao postojanje glasova *ś* i *ž*, Vuk je odustao od njihovog uvrštavanja u zvanični standardni jezik, smatrajući ih dijalektalnom odlikom. On će „iz istih razloga 1839. godine odustati od upotrebe ‘ć’ i ‘đ’ kao produkata jekavske jotacije (npr. *đevojka*, *ćerati*, *ćedilo*)“.³⁰ Taj jezik, kojim je govorio ondašnji crnogorski živalj, nazivan je arhaičnim, dijalektalnim i pokrajinskim.

Ovde treba skrenuti pažnju na ono što zapravo sriječemo u jeziku kojim govore Matavuljevi crnogorski likovi u već pominjanim djelima. Naime, u tome govoru svjedočimo „izražajne elemente koji su dijelom ušli u najužu osnovicu Vukova standardnoga jezika, ali daleko više one jezičke semantičke nijanse i specifičnosti koje su svojim stvaralačkim nadahnućem crpili autori iz tradicije predvukovske epohe, tj. iz crnogorskih narodnih govora“³¹ te ćemo naići i na primjere produkata jekavske jotacije (bilježimo „*đe*“, „*deca*“, „*neđelja*“, „*dever*“ itd.), ali u Matavuljevim pripovijetkama iz crnogorskog kruga nailazimo i

²⁸ Simo Matavulj, „Vraćajmo narodne riječi na svoje mjesto“, u: *Drame, putopisi, razni spisi*, Sabrana dela, knj. VII, 441.

²⁹ Adnan Čirgć, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, ICJK & Matica crnogorska, Podgorica, 2011, 39.

³⁰ Isto.

³¹ Milorad Nikčević, *Crnogorske filološke teme*, 315.

na krajnje rogovatno zabilježen glas *ś* zbog nemogućnosti da ga drugačije grafijski Matavulj zabilježi: „pošjed“ (u pripovijetkama *Kako se Latinče oženilo*³² i *Seobe*³³), „šjutra“ (u pripovijeci *Seobe*³⁴ i u spisu *Uspomene sa Skadarskog jezera*³⁵). Svakako da su evidentna kolebanja i odstupanja u bilježenju nekih specifičnosti crnogorskoga govora u Matavuljevim djelima, a sve je to posljedica Matavuljeve izloženosti različitim govorima koje je upijao na svome životnom i književnom putu.

Matavuljeve pripovijetke s tematikom iz crnogorskog života

Put Sima Matavulja kao književnika počinje u Dalmaciji, nastavlja se preko Boke Kotorske i Crne Gore i stiže do svoje krajnje odrednice, Beograda. Taj put će usloviti i to da se u njegovim djelima jasno mogu izdvojiti tri regionalna kruga: primorski (Dalmacija i Boka Kotorska), crnogorski i beogradski. Zapravo je Matavulj u Crnoj Gori i književno stasao, a i „đe bi na svijetu mogao naći blagodarnijeg zemljišta za pričanje, nego što je Crna Gora“.³⁶ Mi ćemo u ovome radu posvetiti pažnju samo onim njegovim pripovijetkama s crnogorskom tematikom, a koje najbolje oslikavaju društveni i kulturni život Crne Gore onoga doba i mentalitet crnogorskoga čovjeka, kao i tendencije i preokupacije knjaza Nikole I i cetinjskoga dvora. Iako su „Crna Gora i Boka za Matavulja sestre bliznakinje, dva tijela – jedna duša“³⁷, predmet našeg razmatranja biće uglavnom pripovijetke

³² Simo Matavulj, *Pripovijetke*, Naša riječ, Podgorica, 2010, 79.

³³ Simo Matavulj, „Seobe“, u: *Pripovetke*, Sabrana dela, knj. III, 315.

³⁴ Isto, 317.

³⁵ Simo Matavulj, „Uspomene sa Skadarskog jezera“, u: *Drame, putopisi, razni spisi*, Sabrana dela, knj. VII, 582.

³⁶ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, 181.

³⁷ Branko Krivokapić, *Simo Matavulj i Crna Gora*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2001, 14.

vezane za kontinentalni dio Crne Gore. Među njima ćemo naići na pripovijetke kojima su se „odražavali ne samo izraz i volja vladajućeg sloja nego i naglašeni idealizam, što će reći romantizam, a prije svega crnogorska istorija, etika i moral – riječju, cjelokupna duhovna tradicija crnogorskog čovjeka“.³⁸ U tim prvim Matavuljevim pripovjednim tvorevinama, koje nastaju pri cetinjskome dvoru, primijet ćemo da su „naglašenost rodoljublja, etike, moralne, političke i istorijske tendencije, izvirali ponajprije iz političkog i pjesničkog idealizma – kulta koji je svestrano zagovarao knjaz/kralj Nikola“.³⁹

Apoteozno slavljenje ondašnjeg vladara Crne Gore, knjaza Nikole, i isticanje njegovog dobročinstva i brige o svome narodu, svjedočimo u pripovijeci *Na Badnji dan*. Đikan Nikčev i njegova žena Jagoda ostali su bez oba svoja sina koji su život izgubili u boju: „Pogiboše sokolovi za Crnu Goru i za svoga Gospodara! Što bi ljepše dočekali, da su živjeli?“⁴⁰ Patetičan izraz, koji prati uzdizanje junaštva onih koji su život dali za svoju zemlju i veličanje „gospodara“, znatno umanjuje istinski značaj i vrijednost toga junačkoga djela – ovo je jedno od prozних ostvarenja u kojima se Matavulj toga manira drži u potpunosti. Naime, Đikanu na vrata dolazi čovjek koji će ga pitati za sinove i imati razumijevanja za ošućanja kojima su njihove duše ispunjene te Badnje večeri. Čovjek će donijeti badnjak u njihovu kuću, a oni će u njemu prepoznati knjaza Nikolu. Njegove riječi bile su: „Da, ja sam, ne samo Gospodar, nego i sin obesinjenijeh i otac osiročelijeh mojih Crnogoraca!“⁴¹ Rekavši im da razglase da im je prvi polaznik bio gospodar,

³⁸ Milorad Nikčević, *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, 253.

³⁹ Isto, 251.

⁴⁰ Simo Matavulj, „Na Badnji dan“, u: *Pripovetke*, Sabrana dela, knj. VII, 171.

⁴¹ Isto, 173.

ostavio im je i zamotuljak pun dukata. U duhu prenatravanog, patetičnog veličanja vladara je i sam kraj pripovijetke: „A pjesma od usta do usta, širom Crne Gore i Hercegovine, kako knez Nikola pazi svoje Crnogorce, kako ih tješi – on, koji, poslije boga, najbolje ih utješiti može.“⁴²

Umjesto uvodnog članka žanrovski se nalazi između političkog članka i pripovijetke. Ovđe opet sve vrvi od idealizacije crnogorskog vladara ali i prošlosti Crne Gore, a sve u cilju jedne druge idealizacije – odnosa između Petrovića i Karađorđevića. Povodom vjenčanja kneginjice Zorke i Petra Karađorđevića, Matavulj, po nalogu knjaza Nikole, i piše ovaj članak: „U ‘Glasu Crnogorca’, na mjestu uvodnoga članka, izide njeka istorijska priča, bez potpisa, koju ja bjeh napisao, po kazivanju kneževu.“⁴³ S namjerom da glorifikuje prijateljske odnose između crnogorskih i srpskih vladara, Matavulj zalazi u XV vijek, u vrijeme vladavine Crnojevića. Tu će opisivati dva slijepa gosta koji su došli k Ivanu Crnojeviću, a koje Ivan ne prepoznaje odmah: bili su to Stefan i Grgur, sinovi Đorđa Smederevca, a unuci cara Lazara, koje je oslijepio sultan Murat. Ivan nudi Stefanu za ženu svoju kćer, na što ona ne pristaje, ali pristaje Ivanova sinovica o kojoj će se ispredati legende, te će biti proglašena za sveticu (Majka Anđelija). Ističući prijateljstvo Karađorđevića i Petrovića, Matavulj pominje Petra I i Crnog Đorđa, zatim Njegoševu „Posvetu prahu oca Srbije“, knjaza Danila i njegove odnose sa potomcima Karađorđevića, da bi došao do zvaničnog saopštenja o vjenčanju Zorke Petrović i Petra Karađorđevića, uz patetično naglašavanje da je vrijeme da se viševjekovno prijateljstvo kruniše brakom.

Opšednutost junaštvom i njegovim isticanjem oslikana je u pripovijeci *Ko je bolji*. Milun želi odlikovanje, želi medalju: pošekao je u boju tri Turčina, ali nema nikoga ko bi to mogao

⁴² Isto, 174.

⁴³ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, 179.

potvrditi. Ironično je što je za jednog sličnog junaka, Lala, majka pokušavala izmoliti odlikovanje, ali bezuspješno. Milun je spreman da ide i direktno kod knjaza Nikole ne bi li uspio u svome naumu – na kraju, knjaz skida odlikovanje sa prsa jednog od perjanika i daje ga Milunu, te se stiče utisak kao da je to bilo iz čistog sažaljenja. Još je jedna scena ovđe upečatljiva: Milun na knjažev zahtjev treba da odabere nekog od prisutnih muškaraca kojeg ne smatra valjanim junakom: Milun bira najsitnijeg, a ustvari jednog od najjunaknijih, Novaka Ramova Jovovića, koji je pošekao trideset i tri Turčina za života. Milun je dozvolio da pri odluci presudi vanjština, a nije svjestan toga da je junaštvo nešto što se ne odaje ni izgledom, a ni medaljom.

Pripovijetka *Kako se Latinče oženilo* odiše vedrim optimizmom, spokojem i živim dijalogom. Okupljaju se ljudi da idu na posadak kod serdara Ivana Kneževića a među njima je i Leka Lipovac, kojeg su prozvali „Latinče“ jer je bio svijetle puti, nježnih crta lica, da mu čak „nevjeste zavide što je onako gospodske kože“.⁴⁴ U takvoj jednoj idili i potpunoj slobodi, životu oslobođenom dugog ratovanja, rađa se i prilika za iskazivanje ljubavi: Leka govori Dunji, serdarevoj kćeri, koja služi prisutne pićem, da bi iz njene ruke popio i otrov. Kako će neki duhovito reći da bi njega Dunja mogla „za pas zadjenuti, pa trčati uz ove glavice“⁴⁵, odlučuje se da se on s Dunjom mora porvati i pokazati svoju snagu ako je želi uzeti za ženu. Ovđe „vitešku etiku spušta ljubav na nivo komike“⁴⁶: Leka biva oboren, ali, kao dokaz da ga je to samo snaga ljubavi oborila, on pobjeđuje u rvanju sa Kićunom.

Zavođanka je pripovijetka o Jagodi i njenom ocu Siniši, koji su iz Zavođa (mjesto u Hercegovini), usljed izbijanja ustanka u Hercegovini, prebjegli u Crnu Goru. Međutim, u jednoj krčmi

⁴⁴ Simo Matavulj, *Pripovijetke*, 84.

⁴⁵ Isto, 85.

⁴⁶ Branko Krivokapić, cit. djelo, 61.

Siniša umire jer je bolestan i onemoćao prevaleo dalek put po zimi i studeni. Jagoda ne želi nikome ništa da povjeri, ni kuda su krenuli po takvom vremenu ni zašto, a taj motiv zagonetnosti će se provlačiti do pred sam kraj pripovijetke i biće njen glavni pokretač. U ovoj pripovijeci se naglašava i empatija Crnogoraca prema hercegovačkim izbjeglicama i spremnost da im se pruže pomoć i utočište kao najrođenijima. Tome u prilog ide i čin sahranjivanja Jagodinog oca: „čase pomisliti e sahranjuju nekoga znatna mještanina, a ne siromaha uskoka!“⁴⁷ Na scenu stupa lik koji će razriješiti zagonetnu Jagodinu i Sinišinu sudbinu, perjanik Vujica Ozrinić: naime, ona je još kao dijete bila vjerena za nekog Hercegovca (običaj koji je postojao i kod Crnogoraca), ali te se obaveze mora osloboditi jer, ostavši bez majke i brata, s ocem je prebjegla u Crnu Goru, bježeći od pokolja. One kobne noći krenuli su kod crnogorskog vladike, koji će je osloboditi obaveze da se uda za Hercegovca kojem je obećana. Oslobođenu teškog tereta, za svoju ženu će je uzeti upravo perjanik Vujica.

Pripovijetka *Seobe* temelji se na motivima iseljavanja Crnogoraca na koja su ih nagnali glad, siromaštvo i pustoš koje su za sobom ostavili bojevi. Pratimo priču Lakića Mrkova Cuce, ali je to ipak životni put mnogih njegovih saputnika. Oni kreću brodom do Grčke đe ih čeka težak posao, neizvjestan, ali bar u njima budi nadu. Lakić je ostao bez ide ikoga, i svjestan je da ipak njegove muke nijesu veće od tuđih: „Ali opet znam da ima na hiljade Crnogoraca, poboljih od mene i od vas, koje je ovaj rat zatro, kojima je sto puta grđe, jer je njima svakome o vratu po nekoliko čeljadi!“⁴⁸ Govoreći o Italijanima kojih u Grčkoj na takvim poslovima ima najviše, Lakić ističe značaj sloge i zajedničkog rada: „Nijesu ni jači, ni vještiji, no složniji. Drži se jedan drugoga, i brane jedan drugoga, a našijeh da se desetak

⁴⁷ Simo Matavulj, *Pripovijetke*, 98.

⁴⁸ Simo Matavulj, „Seobe“, u: *Pripovetke*, Sabrana dela, knj. VII, 319.

prikupi, odmah bi se poklali.“⁴⁹ Štedeći novac i gladujući, radnici su se mahom razbolijevali, a mnogi su i umirali, te vremenom u Crnu Goru iz Grčke stižu istovjetni glasovi: „sve čitulja za čituljom! Narod se sjeti one stare poslovice: ‘Ko vidi vrata od Levanta, toga ne vidi ni otac ni majka’.“⁵⁰

U *Stotinaru* ćemo još bolje upoznati Lakića, otkrivajući njegovu sudbinu odlikovanog vojnog starješine i ono što mu najteže pada pri odlasku u Grčku – što ostavlja domovinu. Lakić lijevu ruku ne može podići više od pojasa, ali svim silama pokušava da prikrije bol koji mu pokreti tom rukom zadaju, jer je svjestan toga da će, ako ne ode, umrijeti od gladi. Shvata i da mu u tuđini neće pomoći to što je nekada bio stotinar (predvodnik vojske od sto vojnika) a nije mu pomoglo ni u rođenoj zemlji, na što će jedan Primorac reći: „Viđeste li mu odličja na grudima! Da je u drugom bogatom narodu, ne samo što bi imao hljeba do smrti, no bi imao i poštu veliku!“⁵¹ Na odlasku, Lakić kao da se, odvajajući se od svoje domovine Crne Gore, odvaja od dijela svoje duše: „Kad lađa obrnu kljun i zaklopota ka jugu, stotinar je stajao na krmi, uprijevši pogled ka Lovćenu. Tako je gledao suznim očima, dokle mu ne izništa vrh planinski, pa onda uzdahnu, prekrsti se i sjede oborene glave...“⁵²

Za pripovijetku *Sveta osveta* reći ćemo da je možda i umjetnički najuspjelija od svih Matavuljevih pripovjedaka koje pripadaju crnogorskome tematskom krugu – u njoj je kvalitetno i na jedan osoben način obrađen motiv krvne osvete, podstaknute nagonom koji crnogorski čojstven i junačan čovjek nije mogao suzbiti: „Plemenska organizacija društva u Crnoj Gori imala je svoje običajno pravo i svoju etiku. Krvna osveta bila je i moralna i psihološka kategorija, a svako pleme branilo se od

⁴⁹ Isto, 322.

⁵⁰ Isto, 325.

⁵¹ Simo Matavulj, *Pripovijetke*, 116–117.

⁵² Isto, 121.

Turaka i od drugog plemena ako je s njim bilo posvađano.“⁵³ Kad su uređeni odnosi sa Turskom, omogućena su obostrana slobodna kretanja na crnogorskoj i turskoj teritoriji, a Crnogorcima je dozvoljeno da nose oružje, ali da im, ako ubiju Turčina, slijedi smrtna kazna. Glavni junak ove pripovijetke, Minja, zakleo se da neće opaliti iz svoje puške dok mu se ne ukaže dobra prilika da ubije nekog Turčina. Čuvajući stoku s bratom Jagošem, naišao je na Turčina Bećir-bega Pisjaka, koji je bio u boju sa Smail-agom Čengićem i koji je ubio Minjinog strica Sava Kadovića. U tom trenutku prevladali su nagon za osvetom i uskovitlane emocije Minjine, te je opalio i ubio Bećir-bega. Na sudu je Minja priznao da je počinio ubistvo iako je znao kako će biti kažnjen, jer ga je vodila misao o svetoj osveti: „Milo mi bješe osvetiti strica, pošto mi se već prilika dala, a ne pomišljah onoga časa da ću pogaziti gospodarsku zapovijed. Sad mi je to žao, braćo, a ne život!“⁵⁴ I u ovoj pripovijeci naglašavaju se pravednost i veličina crnogorskog gospodara, knjaza Nikole, ali bez patetične neumjerenosti – to vidimo u situaciji kad se Minji ukazuje prilika da pobjegne i izbjegne smrtnu kaznu, što on odbija govoreći: „Da Minja bježi od Knjaževa suda, od pravedna suda.“⁵⁵ Pred sami čin pogubljenja, Minja u amanet ostavlja bratu Jagošu svoju voljenu Labudu, da je on uzme za ženu – iako je motiv ljubavi u ovoj pripovijeci potpuno nerazrađen i ostavljen po strani, on doprinosi snažnome utisku dramatičnoga Minjinog skončavanja.

Učini kao Strahinić donosi dva upečatljiva motiva: motiv krvne osvete i motiv nevjerne žene. U jednom dijelu pratimo stalna krljlenja Kuća i albanskih plemena. Kući su najčešće za ženidbu tražili ženu iz albanskih plemena samo da bi doveli

⁵³ Stanko Korać, *Književno djelo Sime Matavulja*, Srpska književna zadru-
ga, Beograd, 1982, 29.

⁵⁴ Simo Matavulj, *Pripovijetke*, 74.

⁵⁵ Isto, 76.

njene svatove i plemenike i pobili ih, a nakon toga je vratili. Dalje, svjedočimo junaštvu Radosava, koji se oženio Itanom, djevojkom iz Pipera. Ona će ga prevariti sa svojim đeverom, lijepim Vojinom, a Radosav odlučuje da joj poštedi život i da se o tome ništa ne govori, jer bi gore od svega bilo ostaviti decu bez majke (imali su dva sina i ćerku). Krcun, koji je bio s njim podržava ga i zariče se na ćutanje o svemu što se između Itane i Vojina desilo. U ovome je sadržan i ključ za tumačenje samog naslova ove pripovijetke: Radosav postupa onako kao što je postupio i Strahinjić ban u epskoj pjesmi u kojoj oprašta život svojoj ljubi, koja je noć provela s Turčinom. Spremala se osveta Klimentima, jer je klimentski čobanin ubio Miletu Ristova, a u osvetničkoj borbi gine Radosav: mnogi koji su ga videli rekli su da je izgledalo kao da sâm traži smrt: „kao da je baš htio poginuti!“⁵⁶ Radosav je našao smrt koja ga je spasila od tegobnog sećanja na nevjernu ženu, kojoj je kao najveću kaznu mogao podariti život.

Pripovijetku *Miloš od Pocerja*, koja je ostala nedovršena, Matavulj je objavljivao u listu *Crnogorka* za 1884. godinu (brojevi 1–7, 11, 12, 14–17, 19–22). Trebalo je da napiše pripovijetku s temom iz crnogorskog života, što Matavulj baš i nije učinio, a radnju je odlučio da smjesti u vrijeme Hercegovačkog ustanka. Dakle, radnja je vezana uglavnom za Hercegovinu, a glavni lik je sitan i grbav mladić Tadija. Tadija je uz igumana i kaluđere naučio čitati i, budući da je bio veoma pametan i željan znanja, on otvara školu u selu. Kao ustanik, Tadija je hrabar borac, a uskoro upoznaje i Primorca Milana, dobrovoljca, u čiju se sestru zaljubljuje. Matavulj će u *Bilješkama jednog pisca* i govoriti o osnovnoj ideji s kojom je počeo pisati ovu pripovijetku: „Ja sam od djetinjstva svog imao u pameti, pomalo i u srcu, ličnost jednu neobičnu. Bješe to dječak grbav, ružna lica, a

⁵⁶ Simo Matavulj, „Učini kao Strahinić“, u: *Pripovetke*, Sabrana dela, knj. VII, 372.

bistar i dobre duše, toliko dobre da ga sve poruge i sva kinjenja ne učiniše zlim. Sam nauči čitati i pisati, a zanosio se za svačim, što mu se činjaše liepo. Zvao se Tadija.⁵⁷ Dalje dodaje: „Ideja je jasna. Grbonja, vječiti prijedmet poruge, u pravom smislu ‘kriv što je živ’, ljepotom i snagom duševnom, i među primitivnim svijetom, prodire u prve redove, ističe se, pa, ne mogući savladati posljednju, ali najjaču prepreku, koju mu je priroda stavila u težnji za prirodnim pravom, nalazi najčasniju smrt.“⁵⁸ Tadija će smrt tražiti na bojnopolju i daće svoj život za ljubav prema domovini, ali i za neuzvraćenu ljubav prema ženi.⁵⁹ Matavulj ističe da se Crnogorcima nije svidio početak pripovijetke jer je Tadija „nakaza i što je zauzeo mjesto koje bi dolikovalo kakvom sokolu crnogorskom“⁶⁰, dok se samome Matavulju nijesu dopali prenakićeni stil i jezik.

Sedam godina kasnije Matavulj je u Beogradu preradio ovu pripovijetku i napisao drugu pod naslovom *Novo oružje*, koja je bila znatno izmijenjena: „Tadija je izgubio grbu, ostao kržljav, lišen romantične zaljubljenosti u sestru svog prijatelja iz Primorja, produžio mu se život, ne gine na bojnopolju, već se ‘novim oružjem’ bori protiv neznanja.“⁶¹ Kao povod za nastanak ove pripovijetke Matavulj u *Bilješkama jednog pisca* navodi dolazak međunarodne flote da izvrši demonstraciju protiv Turske, jer je Turska odbijala da preda Crnoj Gori Ulcinj (predaja Ulcinja Crnoj Gori bila je određena carigradskom konferencijom).⁶² U *Novom oružju* pratimo igumana Seravima Stočanina, koji je rodom Hercegovac, i priču o pokoljima izazvanim dizanjem Hercegovačkog ustanka. Naravno tu je i Tadija:

⁵⁷ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, 212.

⁵⁸ Isto, 213.

⁵⁹ Vidi: isto.

⁶⁰ Isto, 215.

⁶¹ Branko Krivokapić, cit. djelo, 50.

⁶² Vidi: Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, 68–69.

sitan, predmet podsmijeha, ali „zar mali čovjek ne može biti pun čojstva i junaštva?“⁶³ Tadija je, ionako pametan dječak, učio uz Seravima i, ako ne fizički, a ono intelektualno stasavao: „Da raste hiljaditi dio po mjeri kako mu znanje napreduje, izrastao bi valaj, pravi Strahinjić!“⁶⁴ Tadija odlazi u Njemačku da se školuje i vraća se s namjerom da u svome zavičaju otvori školu. On dolazi spreman za borbu i donosi sa sobom jedno posve novo oružje kojim će izvojevati pobjede – znanje: „Vraćam se i donosim bremena oružja, koje kad uzbude u rukama novog naraštaja, djece vaše, vi stari i savladani ratnici, rekoh, kad u njihovijem rukama bude i kad se dobro izuče njim vladati, niko ih neće moći podjarmiti. Vi razumijete da je to oružje knjiga, i ja da sam prvi vojvoda u ovome ratovanju što će nastati protiv neznanja.“⁶⁵ Tadija podseća da ni Njemci nijesu veći junaci od ostalih naroda pa da zato mogu vladati nad njima, već „zato što su prosvijetljeni“⁶⁶, i dodaje: „I mi ćemo se prosvijetliti, ne da podjarmimo druge, nego da sebe oslobodimo, najprije od neznanja, pa onda i od tuđinaca.“⁶⁷

Kratak osvrt napravićemo i na *Uspomene sa Skadarskog jezera* (1891), koje možemo smatrati i pričom i putopisnim spisom. Prvobitna verzija spisa nosila je naslov *Prvi put po blatu* (1886). Matavulj nam daje objašnjenje da u Crnoj Gori i njenoj okolini „blato“ označava jezero, a ako se ne naglasi koje je „blato“ u pitanju, podrazumijeva se da se govori o „Skadarskome blatu“. Posebno je upečatljiv opis kamenog mora, krševa crnogorskih, da može čovjek pomisliti da je neđe na mjesecu.⁶⁸ U ovome

⁶³ Simo Matavulj, *Pripovijetke*, 41.

⁶⁴ Isto, 49.

⁶⁵ Isto, 53.

⁶⁶ Isto, 53.

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ Vidi: Simo, Matavulj, „Uspomene sa Skadarskog jezera“, u: *Drame, putopisi, razni spisi*, Sabrana dela, knj. VII, 123.

spisu naići ćemo i na mitsko, fantastično, tj. na motiv zduhača – krajnje paganski, mještani crne oblake nad Lovćenom i oluju objašnjavaju pojavom zduhača, a zduhač je prema narodnom vjerovanju duh koji izlazi iz nekih ljudi dok spavaju a „samo junak može biti zduhač, odabrani junak i božji čovjek“.⁶⁹ Put lađom od Rijeke Crnojevića do Podgorice mahom je ispunjen pričama Crnogorca Mališe o svome junaštvu i njegovom neotoljivom potrebom za pričanjem i oživljavanjem prošlih vremena. Halucinacije koje doživljava, tj. san koji pripovjedač sanja u službi su isticanja slavne prošlosti Crne Gore u odnosu na ono što je, odnosno što nije od nje ostalo.

Romantične predstave crnogorskih običaja i načina života u romanu Uskok

Matavuljev roman *Uskok* doživio je tri verzije: 1885, 1892. i 1902. godine. Prva verzija, pod naslovom *Uskok Janko*, izlazila je na Cetinju od 1885. do 1886. godine u listovima *Crnogorka* (u brojevima 10–12, 14–18, 20–22. i 24) i *Zeta* (u brojevima 1, 2, 6, 8–11, 13–14, 16–20). U uvodnom dijelu treće verzije romana (1902), *Čitaocu*, Matavulj govori o izmjenama koje su prethodne verzije, prvobitno nazivane pripovijestima, pretrpjele: nema više štamparskih grešaka, nerazumljivih riječi, a sad je pripovjedna osnova znatno proširena i obogaćena novim ličnostima i prilikama.⁷⁰ Predmet našeg proučavanja u ovome radu biće upravo posljednja redakcija romana, iz 1902. godine, bez ikakvih komparativnih osvrtanja na prve dvije redakcije.

Uskok je istorijski roman – „fabula je uzeta iz crnogorske istorije, iz vremena vladike Petra I Petrovića, s početka XIX vijeka“.⁷¹ Kompozicijski, sačinjen je od deset glava i uvodnog

⁶⁹ Simo Matavulj, „Zduhač“, u: *Pripovetke*, Sabrana dela, knj. III, 582.

⁷⁰ Vidi: Simo Matavulj, *Uskok*, Sabrana dela, knj. I, Beograd, Prosveta, 1961, 5.

⁷¹ Stanko Korać, cit. djelo, 233.

dijela – „Čitaocu“. Dva glavna toka u romanu su slike crnogorskog života i životni put češkog grofa Jana, koji iz austrijske tamnice u Kotoru bježi u Crnu Goru. Ta dva toka su u stalnom preplitanju i međusobno se dopunjavaju. Bjugunac je naišao u planini na Crnogorce, vođene knezom Dragom Jokovim: saopštivši im svoju nevolju, biva bratski primljen među Crnogorce i već kroz ime Janko, kojim će ga nazvati, postaje njihov, pa se „grof Jan u čas preobrazi u Janka Jokovića Njeguša“. ⁷² O Janku doznajemo da je mlađi sin češkog grofa i da se već jednom pokazao kao uskok: fasciniran Napoleonom, Janko je uskočio u francusku vojsku i nakon izvjesnog vremena završio kao zarobljenik u Beču. Bio je osuđen na smrt, ali mu je kazna ublažena te je morao služiti kao vojnik-osuđenik dvanaest godina – tako je, služeći kaznu u više gradova, stigao i do Kotora. Konačno, iskoristio je priliku kad se otvara gradska kapija da pobjegne iz grada. Crnogorci su shvatili da je Janko neko ko je junaštvom blizak njima, te ga primiše u bratstvo, da ginu ako treba jedni za druge, da mu tu budu i ognjište i grob: „Janko se sjetno nasmiješi volji sudbine, koja ga osudi da mu u toj planinskoj kotlini, u naseljenju prvobitnu, siromašnu, među čudnijem, suviš neobičnijem svijetom, njemu, plemiću od starine, rođenu u drevnom dvoru u pitomoj zemlji, gajenu za svjetski život, bude novi zavičaj i po svoj prilici i grob!“ ⁷³ Janko je vremenom donio odluku da traži od oca i sestre novac kako bi mogao napraviti sebi kuću i ostati među Crnogorcima, koji su bili spremni da mu pomognu na sve moguće načine te mu rekoše: „Iako u Crnoj Gori ima zla svakojega i nereda velikoga, ima, vaistinu, i dobra, kakva nema, može biti, u bijelome svijetu, – ima ljubavi bratske i sloge u bratstvu! Živimo i ginemo jedan za drugoga, dijelimo dobro i zlo, pa se svakome čini da ima devet života, a ne jedan!“ ⁷⁴

⁷² Simo Matavulj, *Uskok*, 98.

⁷³ Isto, 77.

⁷⁴ Isto, 79.

Janko će dobiti službu kod vladike Petra I i zaista se saživjeti sa crnogorskim narodom, ali ga je često obuzimala i čežnja za svim onim što je ostavio u svojoj domovini: porodicu, prijatelje, najljepše mladičke godine, dio života i duše.

Može se reći da je „najveći deo romana u folklornim ilustracijama društvenog, plemenskog i porodičnog života Crne Gore, u opisima starinskih svečanosti, božićnih običaja, u opisima svadbenih rituala i veselja, patrijarhalnih suđenja, zborova i dogovarjanja“.⁷⁵ Dakle, nailazimo na opise običaja koji su nam dati iz perspektive nekog ko sve to iznenađeno posmatra – uskoka Janka. Janko prisustvuje nalaganju badnjaka i tom prilikom doznaje da je porodica kneza Draga u koroti jer je ubijen Dragov mlađi sin, a još nije osvećen. Tu će se začuti lelek majke, sestre i žene poginuloga te će, umjesto veselih pjesama koje se pjevaju kad se nalaže badnjak, Janko slušati tužbalice. S druge strane, Janko će posvjedočiti i veselije trenutke među Crnogorcima: igre kojima se omladina zabavljala: „igre pazara, međeda, vučenja klipa, prstena, krmače, klisa, zeca“⁷⁶, pjevanje uz gusle, mačevanje. Najsnažniji utisak na Janka ostavilo je crnogorsko oro, koje je doživio kao jednu krajnje simboličku igru: „Pazeći na ritam, stade razmišljati o značenju pokreta; učini mu se da ta prosta ali otržita i ratnička igra prikazuje titranje jake grabljive ptice s nejačom!“⁷⁷ Posebno neobično bilo je gatanje iz ovnujske plečke, u koje Crnogorci vjeruju ako se obistini i „onda se svak sjeti pleća i pogađača, a ako se ništa ne obistini, onda ih niko i ne spominje“.⁷⁸ Kad se Anđa Raka Mrgudova udavala, Janko je doznao i o svadbenim običajima – o pripremama za svadbu, poklonima, zdravicama, što će se sve Janku učiniti kao previše ceremonija. Jedan apsurdan običaj bila je vjeridba u kolijevci, običaj kojemu se i vladika protivio, ali ga

⁷⁵ Velibor Gligorić, *Srpski realisti*, 253.

⁷⁶ Simo Matavulj, *Uskok*, 90.

⁷⁷ Isto, 47.

⁷⁸ Isto, 96.

je teško bilo iskorijeniti. I Milica, kneževa kći, bila je kao dijete obećana mladiću iz Cuca, ali se nastojalo da se vjeridba raskine „jer je Cuca gotovo bogalj i suklat“.⁷⁹ Nije samo Janko bio iznenađen tuđim običajima: Crnogorcima nije bilo jasno kako se u Jankovoj domovini dijeli imovina među članovima porodice – kod njih sve nasljeđuje najstariji brat i ostalima mjesečno daje novac koji sud odredi, a kod Crnogoraca muška деца sve jednako dijele. Tu doznajemo i da je Jankova sestra dobila određenu svotu novca kojom ju je otac obezbijedio, a ženska деца u Crnoj Gori ne nasljeđuju od svojih roditelja ništa, što ipak dovoljno govori o surovosti nekih crnogorskih shvatanja.

Pomenuli smo da je vrijeme dešavanja u romanu vrijeme vladavine vladike Petra I. Međutim, vladika nije mogao odlučivati ni o kakvim pitanjima bez saglasnosti guvernadura: kad se spoje dvije polovine pečata, koje su kod vladike i guvernadura, donosi se konačna odluka. Kako su Vukotići prodali guvernadurstvo Radonjićima, polovina pečata je došla u ruke Vuku Stankovome: to je bio čovjek pohlepan, a sumnjalo se i da je „šurovao s ćesarovcima“⁸⁰, stoga Crnogorci i žele da ga se oslobode i da „cio pečat bude u vladčinijem rukama!“⁸¹ Vladika Petar I Petrović Njegoš bio je čovjek koji je znao da se Crnogorci najviše plaše kletve, te mu nije bilo teško miriti narod i rješavati sporove. Upravo zbog čvrstog vjerovanja u te kletve, Crnogorci su mu pripisivali razna čudotvorstva, a mahom su vjerovali da vladika često vodi razgovore s bogom i s Vasilijem Ostroškim. Petru I najteže od svega bilo je iskorijeniti krvnu osvetu, pa je odlučeno da se za svako pleme biraju ljudi koji će kažnjavati one koji se ogriješe o zakon vladčin i izvrše ubistvo.

Mahom su opisi Crnogoraca u ovome romanu krajnje romantičarski. Primijetićemo veličanje njihovih ratničkih i

⁷⁹ Isto, 80.

⁸⁰ Isto, 86.

⁸¹ Isto.

moralnih osobina, uzdizanje cijelog naroda do nepojmljivih visina, pa čak i onih koji su se o pisani ili nepisani zakon ogriješili, jer oni se svojim pokajanjem i hrabrim prihvatanjem kazne čine izuzetnima, a jedan od njih je i Marko Matov Poček. Naime, Marko je ubio Iliju Dragova u svađi nastaloj zbog ulaska Markove stoke na Ilijino imanje. Kako je zaključeno da je spor mogao biti riješen i bez krvi, iako je Marko Iliju ubio u samoodbrani, donosi se odluka da Marko mora biti ubijen: „tada nastatrenutak nijeme tišine; svi izgledahu kao skamenjeni; vladici se tresijahu brojanice u rukama; đakon bješe stavio ruku na srce; Janko bješe prekrstio ruke i oborio glavu; i sam serdar ščinjaše se.“⁸² Markove posljednje riječi bile su: „Hajte, braćo, poslušajte svoga vladiku! Bolje da ja poginem sam, nego vas dostina. Ne svetite me i ne žalite mnogo, jer sam se zamijenio! Takav mi je usud, pa hvala bogu!“⁸³ Vladika, u suzama, pružio mu je ruku i blagoslovio ga. I u opisu crnogorske povorke koja ide kroz brda i planine, prkoseći ljutim krševima, svjedočimo jednom apoteoznom predstavljanju crnogorskog naroda – ni u junaštvu ni u stradanju nema im ravnih: „Ti ljudi, koji se ne pokoravaju nikakvoj vlasti, povijahu glave često pred duhovnim oružjem najstarijeg svećenika! Njihove žene, sestre i kćeri, što pod bremenima ponizno idahu za njihovim stopama, prikazivahu muku živovanja, kakvoj teško da ima jednake u svijetu!“⁸⁴

Posmatrajući Crnogorce i živeći s njima, Janko uviđa razliku između crnogorskog seljaka i svih evropskih seljaka: taj prosti gorštak Crnogorac ima svojevrstu prirodnu otmenost i sklad u svakome pokretu, dostojanstvenost, eleganciju, uprkos moranju da bude čovjek od bitke i teškog fizičkog rada. Janko je o junačkim podvizima Crnogoraca slušao priče na posijelima, koja su bila kao „škola, u kojoj se utvrđuje svijest prošlosti i

⁸² Isto, 143.

⁸³ Isto.

⁸⁴ Isto, 21–22.

zajednice“⁸⁵, i postaje svjestan udjela Crnogoraca u „tako velikim događajima, u kojima se odlučivaše sudbina država“⁸⁶ i „osjećao da je taj narod prožet zdravijem, velikim nagonom, koji će ga dovesti do veličine“.⁸⁷ Ono što je osobito iznenadilo Janka bili su hrabrost, borbenost i junaštvo crnogorskih popova, u čemu su se izjednačavali sa ostalim Crnogorcima, a često se i isticali. I sam vladika crnogorski bio je hrabar ratnik. Dakle, „bili su sušta suprotnost „prepodobnosti, namještanju i neprirodnoj poniznosti latinskih svećenika“⁸⁸, kakve je Janko za života srijetao.

Ima mjesta i humoru u romanu *Uskok*. On prije svega izbija iz crnogorskih anegdota i šala, a najupečatljivije su one o Cucama i Čekličima, ispričane bez ikakve zle namjere, pune zdravog humora. Ovđe ćemo spomenuti anegdotu o braći koja su, dijevivši imanje, morala podijeliti i jedinu pjesmu koju su znali pjevati, zatim anegdota o čovjeku iz Čeklića koji je vjerovao da je božije oko zрно grožđa koje je našao na putu, kao i ona o tikvi koju je jedan Primorac prodao čovjeku iz Čeklića, rekavši mu da je to jaje mazge koje mora pokriti đubrivom da bi se izleglo.

Jedan od dominantnih motiva u ovome romanu jeste motiv krvne osvete. Naime, Janko je doznao da se okupljaju neki bratstvenici, među kojima je bio i Krcun Serdarev, da nađu Islambega Mušovića iz Nikšića, ubiju ga, i da na taj način osvete ubijenog Dragovog sina Miluna. Janko je bio svjestan toga da će pasti krv iako je vladika Petar I nastojao da na sve moguće načine iskorijeni krvnu osvetu, te i on odlučuje da se pridruži osvetnicima, čiji je predvodnik bio Marko Jokašev. Već je i naziv planine u kojoj se nalazi četa simboličan – Zlostup: „Na tome stravičnome mjestu ‘Duge krvave’, bjehu mnogi grobovi

⁸⁵ Isto, 60.

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Isto, 72.

pređašnjih četnika, te se nekom od tih mogahu priviđati lješine odrubljenih glava.“⁸⁹ Zlokobna predskazanja bili su snovi koje sanjaju osvetnici Krcun, Markiša Stevov i Marko Jokašev. Krcun je sanjao da igra po polju sa glavom Islam-bega a pred njim silna obezglavljena vojska. Markiša Stevov sanja sljedeće: „Usnih gdje jedan od nas silazi niz planinu gologlav, a na njemu je bijela košulja do gležnjaka, bijela kao snijeg, a na leđima crven krst, a za njim silan narod nosi krste i poje: ‘Gospodi pomiluj!’“⁹⁰ Čuvši to, Krcun reče da bi to možda mogao biti on, što je krajnje ironična konstatacija s obzirom na to da je Krcun nedugo zatim i poginuo. Marko Jokašev nije ispričao svoj san – samo je zaključio da sluti na to da će se oni kući s obrazom vratiti. Tako je i bilo: Krcun je poginuo, Janko je ranjen odrubio Mušoviću glavu, dakle, Milun je osvećen.

Rijetki su opisi prirode u Matavuljevim djelima, jer u fokusu njegovog pripovijedanja je čovjek. Ipak, u ovome romanu naići ćemo na nešto više odjeljaka posvećenih prirodi, a jedan koji vrijedi izdvojiti je opis planine Lovćen: „Starac Lovćen, zimi nepristupačan ni najbližoj svojoj djeci, ljeti ih ljubazno dočekuje u svoja njedra; zimi pust i studen, ljeti je pun života i mirisa. Po njegovijem prostranijem hladovinama, što se iz daleka vide kao crne pjege, pase silna stoka, kreće se svijet, razliježe se pucnjava, svirka, udaranje sjekira, pjevanje, a nerijetko i naricanje. (...) Mladići u gomilicama planduju, pričaju o bojevima, četovanju, zasjedama i megdanima. Djevojke, odvojene od momčadi, ali ne toliko da im se pogledi ne susrijetaju, uz vez i pletivo, zabavljaju se šalom i pjesmom. Stariji ljudi sijeku drva za zimnicu ili tešku građu. Domaćice po gladama imaju pune ruke posla; treba nživiti djecu, treba siriti, skorup odvajati, gotoviti jelo i svršavati sve ostale domaće poslove, jer im je do Maloga Gospođina dne sve u planini. Nevjeste često imaju i krupnijih briga, jer ne malo

⁸⁹ Isto, 160.

⁹⁰ Isto, 162.

Crnogorčadi dođe na svijet ljeti u planini...⁹¹ U nekim drugim opisima prirode uglavnom ćemo posvjedočiti projekcije duševnih stanja jednog lika – Janka – što je još jedan značajan romantičarski elemenat. Saživljavajući se sa prirodom, u kojoj „životne sile dođu do napona i traže oduške“⁹², Janko razmišlja o svojoj ljubavi prema Milici, rastrgan između svog i njenog sudbinskog udesa, ali „ponjekad, u lijepoj noći, veličanstvena priroda blažase ga i buđase mu klonulu srčanost“.⁹³ Tada mu se sve činilo jednostavnim i lako ostvarljivim.

U romanu *Uskok* ne nailazimo na previše opisa likova – ni njihovih spoljašnjih, ni unutrašnjih karakteristika. U tome se ogleda ona, već pomenuta, Matavuljeva vještina: sve ono što se ne vidi i što on eksplicitno ne navodi, već jedva da i nagovještava, ostavlja čitaocu i njegovoj mašti. Tri se lika donekle izdvajaju: Krcun, Janko i Milica. Iz opisa Krcuna Serdareva, veselog mladića neobične ljepote može se izvesti jedna slika osobina i mentaliteta Crnogoraca toga doba: „U njemu se ogledaše sva oridinalnost crnogorska. On je tvrdio da je osveta bogu ugodna, jer, veli, u molitvi se kaže: ‘sveta osveta’ (свѣта од свѣта!); vjerovao je da nema smrti bez suđena dana, te da je ludo bojati se smrti; vjerovao je da dobri junaci i za života bivaju zduhači, koji se biju sa zduhačima drugih naroda; vjerovao je da nad Crnogorcem nema junaka, da Crnu Goru nikakva sila ljudska ne može zavazda pokoriti; bojao se vladike kao i svi ostali Crnogorci, a to je, bojao se njegove kletve, ali je, mimo druge, više cijenio vladčinu hrabrost i vojvodsku vještinu, nego njegovo isposničko mučenje i svetost njegova života! Pa onda što je taj Krcun znao na pamet pjesama, priča, poslovice, zagonetaka, to je bilo čudo jedno.“⁹⁴ I Janko je bio stasit i lijep mladić, ali

⁹¹ Isto, 179.

⁹² Isto, 180.

⁹³ Isto, 182.

⁹⁴ Isto, 20.

njegova vanjština, pa čak i fizionomija lica, koja je odisala otmenošću, odavala je njegovo plemićko porijeklo: „stasit, spre-tan, bjelolik, nježnog, ali i muškog izraza bješe upro pogled u plamen. Smeđi brčići dijeljahu mala okruglasta usta od prava nosa; obrazi mu bjehu takođe okruglasti, a čelo prostrano i ravno; oči plave, velike; na desnoj strani tjemena vidio se raz-djeljak, te mu meka, ali busata kosa bješe povijena na lijevu stranu.“⁹⁵ On je bio zanesen Miličinom ljepotom a to „ne bješe seljačka ljepota, – tolika gracioznost, tolika umnost koja sijaše iz vatrenih očiju, pripadaše višem stvoru“.⁹⁶ Milica je u toj svojoj ljepoti odisala svježinom i snagom: „Materine crne, svijetle oči, a očeve plemenite crte, nježnije, razumije se, ogledahu se na mladu licu. I njen nos bješe malčice kukast nad malijem ustima, iz kojih blještahu zubi. Ljepotu glave začinjaše busata crna kosa, spletena u vijenac. U potpunoj srazmjeri udova i nježnoj ljepoti oblika izbijaše jedrina i snaga. Nada sve Janko se čuđaše njenim malim rukama i stopalima, čim se mahom Crnogorci odlikuju.“⁹⁷

Stiče se utisak kao da je Matavulj u ovome romanu izbjegavao produbljivanje ljubavnih motiva kako ne bi zašenio priču ispunjenu junačkim patosom patrijarhalnih Crnogoraca. Ljubav između Janka i Milice data je u nagovještajima: nema tu izliva emocija, izjava ljubavi. Rijetke su i riječi koje su njih dvoje razmijenili – Janko je Milici nagovijestio svoju namjeru rekavši joj na Anđinoj svadbi da bi htio da i njihova bude uskoro. Razmišljajući o njihovom zajedničkom životu, postaje svjestan razlika između njegovog svijeta, ostavljenog u domovini, i Miličinoga, njemu posve neobičnog: na kraju, „šta gubi lišiv se izvještačenijeh potreba i navika i predrasuda svoga staleža?“⁹⁸

⁹⁵ Isto, 30.

⁹⁶ Isto, 39.

⁹⁷ Isto, 36.

⁹⁸ Isto, 39.

Svoju ljubav su krili, čak su i izbjegavali jedno drugo da ne bi još više raspirivali plamen ljubavi koji ih je pekao, ali i zbog nekih crnogorskih moralnih načela: „Milica je vehnula, jer u toj zdravoj i čistoj duši bješe planula ljubav bukom, a od buktinje ne smijaše ni iskra vrcnuti napolje, te je vatra nju iznutra sagorjevala.“⁹⁹ Opet, u potpuno romantičarskom maniru, oslikana su ova dva bića spojena u ljubavi: „Iako bješe prosta kći prirode, vidjeli smo koliko se odlikovala od svojih druga tanjim umom i nježnijim srcem. Kad priroda svojim darovima odvoji tako svoje stvorenje, onda je ono tek remek djelo! Kako njega zaplijeni ljepota i u prostoti neobične duševne osobine, tako i nju zanese Jankova muška ljepota, hrabrost, prosvijetljen um i nježno srce. Može biti da ih je, povrh svega, gurao jedno drugom u zagrljaj i nagon za ukrštanjem, te ‘čovjek iz svijeta’ prionu svom dušom za ‘čedo prirode’!“¹⁰⁰

Knez Drago bio je zadovoljan time što Milica želi da bude žena takvog junaka kao što je Janko. Ali, Krstinja, Dragova žena, smatrala je nečuvenim da u Crnoj Gori otac pita kćer za koga želi da se uda jer to je vrijeme u kojem su se brakovi ugovarali i mimo volje one koja je bila za udaju. Krstinji je još jedno teško palo: bruka će biti da Drago ima domazeta, što je značilo da će muž doći u ženinu kuću da živi, a ne obratno. Međutim, Drago je uvjerava da će im obraz ostati sačuvan jer Janko i nije pravi domazet: „Da je Janko Crnogorac, koji bi ostavio svoje ognjište i brastvo, a pribio se na tuđe, radi žene, – koji bi se odrekao svojih živijeh i mrtvijeh i svoje krsne svijeće radi jedne ženske glave, e onda bi bila bruka dovijeka i njemu i nama. Ali nije tako! Janko je čovjek iz svijeta, mio vladici, već čuven po svoj Crnoj Gori i naš osvetnik, i povrh svega ima svoju kuću, dakle nije pravi domazet!“¹⁰¹ Dakle, nesporna je bila surovost

⁹⁹ Isto, 181.

¹⁰⁰ Isto, 181–182.

¹⁰¹ Isto, 192.

nekih crnogorskih običaja i nepisanih zakona koji su ometali i uništavali neke sasvim prirodne životne tokove i sve umetali u stroge patrijarhalne moralne okvire.

Već smo pomenuli da je Milica još u kolijevci bila vjerena za mladića iz Cuca ali se nastojalo da se ta vjeridba raskine. Međutim, Miraš, brat Radojev traži Milicu za svoga sina, Stanoja, ako se već neće udati za Radojevog sina, vjerujući da se tako „neće vjera sasvim prekršiti!“¹⁰² U suprotnom, Stanoje će izazvati na megdan nekog od Dragovih ljudi. Ipak, nije Stanoje taj koji, kao poziv na megdan, šalje jabuku – to je učinio Janko. Donijeta je odluka o dvoboju, kakav često sriječemo u romantičarskim djelima svjetske književnosti. Svjedočimo dvoboju držanom u tajnosti i iz kojeg izbija svojevrsna tragičnost iako se sâm pisac nije trudio da takvom utisku doprinese ili da ga riječju pojača. A onda: „Dvadeset šest koraka. Dvije puške zagrmeše i Janko pade naznak. Stijepo i Gruban dotrčaše i vidješe da je Janko pogođen među oči, – ni zemlja ga ne dočeka živa!“¹⁰³ Sve se desilo iznenađujuće brzo: bez previše odlaganja – oštar rez – kraj! Tu se roman i završava – ne svjedočimo jadikovkama nakon Jankove smrti, čupanju kose i grebanju lica žena koje nariču – pošteđeni smo bilo kakve posthumne patetike, koja bi ovaj roman svrstala u korpus nebrojeno sličnih. Dakle, uprkos svim već pomenutim elementima tipičnim za jednu književnu struju, Matavulj je uspio roman privesti osobenom kraju.

Možemo zaključiti da je Matavulj u romanu *Uskok* dao jednu široku sliku crnogorskih običaja i načina života Crnogoraca s početka XIX vijeka, protkanu romantičarskim elementima. Sve je dato iz perspektive tuđinca u Crnoj Gori, koji na osoben način doživljava i Crnu Goru i Crnogorce: u romanu to je Čeh Jan, a stiče se utisak kao da je on projekcija Matavuljevih doživljaja

¹⁰² Isto, 175.

¹⁰³ Isto, 197.

kao izvanjca koji je izvjesno vrijeme proveo u Crnoj Gori. Takva perspektiva doprinijela je kontrastiranju između patrijarhalne i junačke crnogorske sredine, s jedne strane, i ugladene evropske sredine, s druge, a obje praćene svojevrsnom romantičarskom prenaplašenošću u opisima ljudi i događaja.

*Slika Crne Gore i Crnogoraca u
„Bilješkama jednog pisca“*

„Bilješke jednog pisca“ žanrovski nije jednostavno odrediti: možemo reći da je to autobiografski, memoarski i putopisni spis, koji je Matavulj počeo pisati 1898. godine (kada ga je i počeo objavljivati u *Letopisu Matice srpske*, u Novom Sadu) a završio ga je 1903. godine. O svojoj polazišnoj ideji Matavulj nam govori u uvodnom dijelu spisa: „Namjera mi je da govorim o sebi i svojim, koliko je to u tijesnoj vezi sa mojim radovima, koliko je potrebno da se sa više strana objasni postanje i razvitak njihov; da pomenem ljude i prilike koje su ranije uticale na mene kao na potonjeg pripovjedača i one, koje su docnije činile da mijenjam prvobitni način i smjer; da dopunim ono što su drugi previdjeli ili netačno prikazali, pišući o mojim rabotama; da istaknem neke svoje misli o lijepoj književnosti. Neće se sve to nizati tijekom redom, jer bi baš to smetalo jasnoći i prirodnosti, nego će bilješke ići kako su u vremenu vezane. Nadasve biće prožete potpunom iskrenošću, i to će, svakako, biti glavna odlika njihova.“¹⁰⁴ Udaljivši se od ideje da napiše tipično autobiografsko djelo, Matavulj je u tipično autobiografskom maniru napisao samo prve tri glave spisa – ostatak spisa je više svjedočenje o ondašnjim kulturno-književnim i društveno-političkim prilikama u crnogorskoj prijestonici. Treba naglasiti da je Matavulj počeo pisati ovo djelo desetak godina nakon odlaska iz Crne Gore, te je mogao sa vremenske i prostorne dis-

¹⁰⁴ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, 5.

tance promišljati ondašnje prilike i događaje, a samim tim i pripovijedati sa pozicije krajnje objektivnog i distanciranog pripovjedača, a kao što obično ne ulazi u psihologizaciju svojih likova, tako ni u ovom djelu ne nailazimo na „kakve intimne doživljaje koji bi dopuštali da se uđe u unutrašnji život pišče“. ¹⁰⁵ *Bilješke jednog pisca* sačinjene su od deset glava i uvodnog dijela, u kojem Matavulj govori o namjeri s kojom je i odlučio da napiše ovo djelo. U desetoj glavi spis se naglo završava i ostaje nedovršen. Ovđe ćemo napomenuti da će najviše pažnje u ovome radu biti posvećeno Matavuljevom boravku na Cetinju i slikama Crne Gore i Crnogoraca koje su u djelu date.

Matavuljev dolazak na Cetinje dat je u kontrastu sa onim što je mogao vidjeti i doživjeti u Boki: iz pitomog predjela došao je među ljute krševe i ratnički narod koji je osećao privremenost svega oko sebe i koji je vrijednim smatrao samo ono što je bilo vojničko. ¹⁰⁶ Osim toga, ošetio je i neku vrstu nepovjerljivosti Crnogoraca prema izvanjcima. Na Cetinju, on je mogao vidjeti stare trošne kuće i raskošne dvorove jedne pored drugih, upoznati ljude u kojima se prepliću seoske navike i moderni evropski duh. Sličan utisak imao je i Jovan Jovanović Zmaj kada je prvi put došao na Primorje i u Crnu Goru: „I more i strahoviti crnogorski goli krševi zbuniše Zmaja mnogo (...) Beše u tome, dabome, i uživanja, ali pomešana sa nečim neprijatnim, surovim, čemu se iznenađen čovek instinktivno odupire, a u isto vreme što ga neobično draži. Posle toga, formalan, suviše paradan i namešten doček u maloj prestonici, gde je pesnik očekivao patrijarhalnu prostotu i starinsku toplinu, takođe ga raščaraše, te od toga pohoda ne osta traga u književnosti.“ ¹⁰⁷

¹⁰⁵ Velibor Gligorić, *Srpski realisti*, 279.

¹⁰⁶ Vidi: isto, 185.

¹⁰⁷ Simo, Matavulj, „Jovan Jovanović Zmaj“, u: *Drame, putopisi, razni spisi*, Sabrana dela, VII, 364.

Matavulj je na Cetinju stanovao kod Steva Vickovića, čovjeka koji je bio vrelo sa kojeg je Matavulj zahvatio izvjesnu crnogorsku leksiku, poslovice i veliki broj anegdota iz crnogorskog života, koje će i obraditi u nekim svojim pripovijetkama: „A on je bio nepresušan izvor dosjetaka, zaista duhovitih, kao i prava riznica starinskih crnogorskih šala i predanja, kao da se nikad ne bješe makao sa Čeklića, kao da cijeloga svoga vijeka nije ništa drugo radio do pribirao te narodne umotvorine.“¹⁰⁸ Matavulj je jedno vrijeme na Cetinju radio i kao urednik listova *Glas Crnogorca* i *Crnogorka*, na radnim mjestima koja mu je ustupio Jovan Pavlović, novinar iz Vojvodine, takođe izvanjac u Crnoj Gori. Matavulj je shvatio što taj posao sa sobom nosi, o čemu će, krajnje ironično, reći sljedeće: „Njeki od mojih sugrađana malo su se ljutili i rđavo ocjenjivali moju novinarsku podobnost, ali ja sam se ponosio što se u nekoliko primičem redu ljudi visoko cijenjenih, kojima je u suštini isti posao: da misle što ne misle; da sitnicama, kojima se ispod brka smiju, daju preveliku važnost; da krupnice, koje im zadaju veliku brigu, i ne pominju! – Ulazio sam u psihološko stanje diplomata i vježbajući se u praznoslovlju, uvjerio se da i to kao i sve na svijetu, ima i svoju korisnu stranu.“¹⁰⁹

Atmosfera koja je vladala u crnogorskoj prijestonici, osobito „sijela i općenja sa nekoliko istih ljudi, i prežvakavanje istih razgovora, i slušanje istih priča o bojevima“,¹¹⁰ često je začinjala u Matavulju nostalgiju za rodnim Šibenikom. Taman kad je Matavulj odlučio da krene na put za Šibenik, planove mu je osujetio jedan zadatak koji je morao ispuniti. Naime, đaci su se u Crnoj Gori dijelili na „kućice“ (plemiće) i na „proste“, a za takvih nekoliko kućića, po nalogu knjaza Nikole, bio je zadužen Matavulj: da jedan dio odvede i smjesti u vojnu akademiju u

¹⁰⁸ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, 88.

¹⁰⁹ Isto, 219.

¹¹⁰ Isto, 111–112.

Milanu, a drugi dio u licej u Parizu. Kada su nakon dugog puta stigli, Matavulj je od nadzornika pomenutih škola imao što i čuti o crnogorskim đacima koji su već bili tamo smješteni: svemu su nalazili manu, bili su lijeni, nezadovoljni hranom vjerujući da se u Crnoj Gori i u manastiru obilnije jede, riječju – nepodobni za takve prilike. Njihovo pozivanje na sopstveni „plemički“ soj, Matavulj je ironično objasnio, govoreći da u Crnoj Gori ne postoji plemstvo kao na Zapadu: u Crnoj Gori su svi seljaci, ali neke porodice su zemlji dale više junaka od drugih. Ovđe nam je data i slika Francuza, koji „slabo poznaju tuđe krajeve i narode, kako malo mare da se o tome tačno obavijeste, a, inače, kako rado, baš najradije, govore o onome što najmanje znaju“¹¹¹, i koji još uvijek nijesu načisto jede li crnogorski narod zmije i ratne zarobljenike ili ne. Pitanja Francuza koja postavljaju o Crnoj Gori, ne znajući ništa o njoj, čitalac koji je svjestan ondašnjih kulturnih i društveno-političkih prilika, ali i veličine teritorije Crne Gore, može shvatiti kao potpunu ironiju: „Koliko milijuna stanovnika može imati Crna Gora? Koliko stotina hiljada vojnika može isturiti na bojište? Koji su glavni gradovi? Ko eksploatiše željeznice? Kakav stil preovlađuje u građevinama? Koji su najčuveniji profesori na universitetu cetinjskom? Koliko prćije imaju princeze? Da li gospođe poručuju haljine iz Pariza? itd. itd.“¹¹²

„Kad Crnogorac rekne: ‘Valaj i gospodar tako radi!’ to može značiti: ‘Ti mi ne smiješ drukčije narediti!’“¹¹³ Dakle, knjaz Nikola, gospodar u Crnoj Gori, za Crnogorce bio je „buzdovan, koji uvijek drže u pripravnosti da njim utuku izvanjca, makar on bio učitelj i makar mu bili odani“.¹¹⁴ Knez Nikola nastojao je da suzbije uvjerenje da Crnogorci samo o ratu misle, a trudio se

¹¹¹ Isto, 143.

¹¹² Isto, 144.

¹¹³ Isto, 120.

¹¹⁴ Isto, 120.

da, što je više moguće, kulturno uzdigne Crnu Goru: „Ja sam vazda vjerova’ da je pero silnije nego mač; da to nijesam vjerova’, ne bih ga se ni laća’. Čuste li u moje djelo đe rekoh: da je naša zemlja ne samo junačko gnijezdo, no i gaj pjevača!“¹¹⁵ Njegovo najuspjelije djelo bila je drama *Balkanska carica*: „to je bila krajnje romantičarska drama, u kojoj je knjaz težio da ‘bude što više za oči’, prizora dvorskih i ratničkih, dakle, vijećanja, skupština, bojišta; poglavito pak da bude što više prigode i prilike patriotskim tiradama i deklamacijama, da uzbude, što je moguće više, alegorije ondašnjem političkom stanju i narodnim težnjama.“¹¹⁶ Drama je izvedena na pozornici, što je bila prava senzacija u ono doba na Cetinju, a narod je oduševljeno hitao da vidi „kako knez sudi o događajima i ljudima iz onih mutnih vremena“.¹¹⁷ Matavulj još dodaje: „Iako ti ljudi nemaju pojma o dramskoj umjetnosti, ipak koliko poznaju prirodnu pozornicu događaja koji se nižu u kneževu dramatu, toliko shvaćaju motore strasti i neminovne sukobe i tragičnu veličinu svega toga, jer većinom i sami učestvovali u toj borbi; najposlije, to je nenačet dio naroda, koji nam je dao tolike pjesničke ljepote u svojim umotvorinama. Kad se sve to uzme na um, vidjeće se da take publike pred jednim glumištem nema nigdje na svijetu, da nešto slično tome bješe samo u jelinskom narodu u doba Aristofanovo i Eshilovo“.¹¹⁸ Ono što je posebno važno istaći, a što možemo vidjeti u *Balkanskoj carici*, jeste veličanje islama i turskog junaštva, dakle, uvažavanje drugih kultura, vjera i, uopšte, različitosti među njima.

Poseban osvrt treba napraviti na pojam „crnogorstva“, koje kao „pojam i organizam zaseban, ima sve uslove opstanka i

¹¹⁵ Isto, 202.

¹¹⁶ Isto, 196-197.

¹¹⁷ Isto, 204.

¹¹⁸ Isto, 205.

razvića, bez potrebe da se oslanja na drugo što“. ¹¹⁹ Riječ je o članku koji je objavljen u *Glasu Crnogorca*, a koji je dao povoda nekim beogradskim glasilima da Crnoj Gori zamijeraju „neopravdane težnje i pretenzije“. ¹²⁰ U članku o „crnogorstvu“ ističe se sličnost države sa živim organizmima, kojima je potrebno da imaju neko životno načelo da bi se uopšte i mogli održati u životu – Crna Gora ga ima, a to je upravo „crnogorstvo“: „Bez toga Crna Gora ne bi mogla živjeti, t. j. ne bi mogla biti Crna Gora. Izgubivši to ona ne bi morala materijalno propasti, u njoj bi ostale ove iste stijene i krši, možda još zaodjenute šumom i zelenilom, ona bi se mogla još i proširiti, u njoj bi mogli biti i više naroda, bogatijeg i prosvjetljenijeg, – ali to više ne bi bila Crna Gora, kad u njoj ne bi bilo Crnogorstva.“ ¹²¹ „Crnogorstvo“ znači junaštvo, a prije svega – čojstvo, u kojem je i ključ sveopšteg napretka Crne Gore. „Crnogorstvo“ je i nešto što, kao takvo, pripada samo Crnoj Gori i čini je jedinstvenom, a pravo na različitost niko joj ne može osporiti: „Koliko je u glavnom sličnost među državama, toliko je opet među njima razlike u pojedinostima. Da nam to bude jasno, uzmimo primjera radi Englesku i Crnu Goru. Država je jedna i druga, samostalne su i nezavisne obje, obje imaju svoje vladaoce, svoj narod i t. d. Pa opet kakva golema razlika!“ ¹²² Ovaj pojam bio je u sukobu sa idejama one crnogorske omladine koja je bila zadojena srpskim idealima, ali i nekim interesima knjaza Nikole o kojima nećemo u ovome radu raspravljati.

Ono što je još nužno razjasniti jeste pojam „srpstva“, na koji u Matavuljevim djelima nailazimo, a objašnjenje nam daje i sâm Matavulj u *Bilješkama jednog pisca*. Naime, „srpstvo“ je bilo pojam koji je označavao pravoslavnu vjeru te, tako uopšteno

¹¹⁹ Isto, 217.

¹²⁰ Isto, 217–218.

¹²¹ Anonim, bez naslova, *Glas Crnogorca*, br. 5, Cetinje, 1884, 1.

¹²² Isto, 1.

korišćen, nema nikakve veze sa nacionalnošću: „Od iskonu pak i na Primorju Srbin je bio pravoslavni, – Srpstvo je značilo samo pravoslavlje, kao što u ovijem krajevima (na istoku) znači i danas.“¹²³ Na više mjesta Matavulj će opet istaći da je „srbovanje najviše pripisivao vjerskom čuvstvu“.¹²⁴ Kako su pravoslavci zvani Srbima, tako su i katolici mahom zvani „Latinima“¹²⁵, što se ni u ovom slučaju ne odnosi na nacionalnu pripadnost ili neku drugu kategoriju, već samo na vjeru.

Nakon što smo analizirali sliku Crne Gore i Crnogoraca u ovom Matavuljevom djelu, možemo zaključiti da je nesporan upravo uticaj crnogorske sredine na Matavuljevo književno stasavanje. Matavulj je iz Crne Gore crpio značajnu građu za svoja djela i na osoben način slikao ondašnje prilike crnogorskog naroda. *Bilješke jednog pisca* su spis o Matavuljevom životnom i književnom putu, o drugim kulturama i narodnostima koje je na tome putu imao prilike sresti, ali su svojim najvećim dijelom svjedočenje o kulturnom razvoju Crne Gore u drugoj polovini XIX vijeka.

Naličje crnogorskih prilika druge polovine XIX vijeka u djelu Deset godina u Mavritaniji

Autobiografsko-memoarski satirični spis *Deset godina u Mavritaniji* Matavulj je objavljivao u časopisu *Delo* (Beograd). Kao i još neka Matavuljeva prozna ostvarenja, i ovaj spis je doživio dvije verzije: „Prvo izdanje se pojavilo u časopisu ‘Delo’, godine 1899. u sveskama za maj, jun i jul, i to ne cio tekst koji nam je danas poznat. Drugo izdanje izišlo je u istom časopisu, u ‘Delu’ za godinu 1907. i 1908, ali obimnije i u nešto izmijenjenoj

¹²³ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, 14.

¹²⁴ Isto, 55.

¹²⁵ Isto, 99.

redakciji.“¹²⁶ Ovaj spis Matavuljev možemo smatrati djelom koje je žanrovski na razmeđu romana i memoara, a koje je ostalo nedovršeno. Ono što je važno naglasiti, jeste duboka povezanost ovoga djela i *Bilježaka jednog pisca*: bez imalo dvoumljenja možemo reći da je spis *Deset godina u Mavritaniji* zapravo ključ za razumijevanje *Bilježaka jednog pisca*, iako bi se moglo pomisliti da je obratno. Kažemo, ključ za razumijevanje, ali samo za one koji umiju shvatiti Matavuljev sarkazam i čitati između redova te na taj način otkriti sve ono što je u *Bilješkama jednog pisca* ostalo nedorečeno ili je namjerno prećutano. S jedne stroge distance Matavulj pripovijeda o svome boravku u Crnu Goru, ali i o nekim svojim ranijim životnim iskustvima. U svemu tome on umnogome prati *Bilješke jednog pisca*, ali ono što je u tom djelu prikazano sad groteskno izobličava i pretače u jezik ironije i sarkazma: „U ovom djelu pojedine pojave su prenaplašene, ličnosti karikirane, detalji prilagođeni umjetničkoj potrebi, a izmišljeno u službi obračuna. Pisac ne pravi razliku između prostog naroda i vlastodržaca, već sve uzima na zub njegova humoristično-satirična usmjerenost. Otuda je Crna Gora jednostrano naslikana, i to kao oaza divljine, a Crnogorci kao primitivan, glavosječni soj. U toj tikvajsko-ojvojskoj zemlji, koja je bez veze sa civilizovanim svijetom, nema svjetlosti, jer je potisnuo piščev mrak mržnje. Vrijednost djela ‘Deset godina u Mavritaniji’ treba tražiti u zgusnutom i zanimljivom pripovijedanju, u duhovitom simbolizmu, u humorističko-satiričnim scenama, u živom portretisanju i vajanju likova, u jeziku alegorije.“¹²⁷ Najviše ironije i sarkazma ošetićemo od četvrtog poglavlja, tj. od dolaska u Mavritaniju (Crnu Goru), jer tu i počinje onaj život koji je Matavulj želio da razotkrije i da mu se podsmijehne.

¹²⁶ Stanko Korać, cit. djelo, 292.

¹²⁷ Branko Krivokapić, cit. djelo, 87.

U podnaslovu ovoga spisa, koji nam pripovijeda Šime Vako-Vakulio, stoji „Uspomene jednog iseljenika, sa levkađanskog preveo S. M.“¹²⁸ Čini ga devet poglavlja: „Uvod u život“, „Šest godina u Ivoniji“, „Put u Mavritaniju“, „Pleme Šigunje i dalji put preko planine Fađije do Jamine“, „Prvi utisci u Jamini“, „Prvi dan u prestonici“, „U daždu“, „Poselo u dvoru“, „U državnoj službi“. Sva imena i svi nazivi u ovome djelu dati su na osoben način: tu uglavnom govorimo o metatezi glasova u riječima, alegoričnim kovanicama, ironičnim sinonimima, ali i o leksici preuzetoj iz nekih drugih kulturnih areala. Dakle, svjedočimo sljedeće: Mavritanija – Crna Gora, Jamina – Cetinje, Rotok – Kotor, Rab – Bar, Ogonošt – Nikšić, Ivonija – Herceg Novi, Šigunje – Njeguši, Crce – Cuce, Kiklići – Čeklići, Lojen – Lovćen, Fađija – Bukovica, Bobovo polje – Grahovo polje, Ustje – Boka Kotorska, Benk – Šibenik, Dalamarija – Dalmacija, Levkadija – Srbija, Dikefalija – Austrougarska, Ranaulija – Albanija, Agarjani – Turci, Belmir – Evropa; Lanida – Danilo, Ožobina – Božina, Edir – Rade, Silije – Vasilije, paj-Lija – pop Ilija Plamenac, Mijauš Rakita – Mašo Vrbica, Kruno Plosilo – Stevo Čuturilo, Jozoj Sion – Jovan Pavlović (urednik „Mavritskog pokliča“ – „Glasa Crnogorca“), Apolonije Pavlović Vronski – Pavle Apolonovič Rovinski, Arab Vetom – Ilija Beara; Dominka – Biljarda, kelistan – manastir, Zotova kafanica – Lokanda.

Mnogo su snažnije i upečatljivije opisani prvi utisci susreta sa Crnom Gorom (Mavritanijom), nego što je to u *Bilješkama jednog pisca*: „Videh naličje veličanstvene slike, strahovite urvine, jezive, mračne dubodoline, oštre kukove, raseline, litice, – bez travke, bez drveta, bez ptice, ni leptira, ni bube, – more u najvećoj oluji, koje se odjednom skamenilo! I moja je Dalamarija krševita, ali ovakog užasa nema, valjda, nigde pod kapom nebesnom! ‘A da nisam, po nekom čudu, pao na neki

¹²⁸ Simo Matavulj, *Deset godina u Mavritaniji*, Sabrana dela, knj. VII, 9.

kraj mesečev!?' uzviknuo je francuski pisac Pjer Loti, koji je onuda prolazio i putovanje opisao.¹²⁹ Osoben je doživljaj mavrićanskog (crnogorskog) pejzaža: „sa strane gradića zelenjahu livade, ali venac ljutih krševa, što obuhvataju dolinu, napominje mi starinske vojne gvozdene kape, što stezahu mozak. Ko je navikao na širok vidik, osobito na pučinu, taj će zbilja osećati kao da ima obruč oko glave.“¹³⁰ Matavulj kao da ne opisuje samo prirodu, već i cjelokupno dejstvo mavrićanskog mentaliteta, nepisanih zakona i načina života na nekog ko je došao iz jedne potpuno drugačije sredine. Ono čime je ovo djelo protkano jeste i svojevrsna paranoja koju je Matavulj u *Bilješkama jednog pisca* vješto prikriivao, dakle, neka paranoična strijepnja od potencijalnih špijuna i potreba da se pazi na svaku izgovorenu riječ, jer ona vrlo lako može biti zloupotrijebljena: „Kad se dolazi u Mavritaniju treba držati usta kao zašivena!“¹³¹

Već prvi susret sa Mavrićanima (Crnogorcima) otvara put ironiji, a riječ je o mavrićanskoj opsjednutosti junaštvom, o potrebi da se kao dokazima za junaštvo diče odlikovanjima: „Njihov hitri pogled koji me za trenutak premeri svega u potankostima u isti mah kao da me pitaše: vidim li ja ono što im zvekeće na grudima, što je njima krajni, gotovo jedini smer u životu? Meni pak beše neobično što ih sretam bez oružja, jer Mavrićanin bez oružja, to je što i vo, bez rogova, što i mlada žena bez kose!“¹³² Ovde treba pomenuti i mavrićansku maštu, koja je najbujnija „kad Mavrićanin priča o sebi, o svojoj prošlosti, o svojoj kući, o svome brastvu i plemenu, a osobito ako to priča strancu, bez svedoka“.¹³³ Osim toga, Mavrićani

¹²⁹ Isto, 26.

¹³⁰ Isto, 70.

¹³¹ Isto, 54.

¹³² Isto, 20.

¹³³ Isto, 44–45.

žive u uvjerenju da zaslužuju više nego što im je zvanično priznato, da su stvoreni za mnogo veća djela i bolje životne prilike. U ironičnom maniru predstavljen nam je lik pismonoše: Ožobina Ojkov Dovirać Crca (Božina Jokov Radović Cuca) je „po ženskoj lozi iz roda Petrovića-Njegoša, a sav porodični ugled i zasluge u ratovima ne obezbeđuju povoljan socijalni položaj, već čovjek za malu platu svaki dan nosi poštu od Cetinja (Jamine) do Kotora (Rotoka), i obrnuto“. ¹³⁴ Ono što je bilo ponižavajuće je to što se očekivalo od njega da se diči svojim poslom kao da je to bila najbolja služba koju je u životu mogao dobiti. Matavulj posebno ističe jednoličnost i jednostupnje koje je zamijetio u ponašanju i mentalitetu svih Mavrićana i njihovog vladara: „Vladar mavrićanski i njegov poslednji podanik, kao god što su po nošnji slični, tako su im zajedničke i glavne duševne odlike; vladar i čobanin, od sviju vrlina najviše cene junaštvo na bojištu; od sviju razgovora najviše vole ona o ratovanju; od sviju ugodnih utisaka, najmilije su im pohvale, itd. Vladar mavrićanski s visine gleda ne samo na sve svoje podanike, nego gotovo i na ceo svet, a poslednji mu podanik, takođe s visine gleda što može više ljudi.“ ¹³⁵ U Mavritaniji ništa se nije ni moglo učiniti a da u to mog'l (vladar) nije upućen, jer „jedva ako se može misliti drukčije nego što on želi“. ¹³⁶

Posebna je pažnja posvećena supružničkim vezama u Mavritaniji onoga doba. Naime, bilo je nečuveno da muž i žena pokazuju ljubav i privrženost jedno drugome: „Pred drugima, muž postupa prema ženi oštro, suviše gospodarski, a ona se vlada kao robinja.“ ¹³⁷ Ipak, i ako postoji ljubav između njih, ta prijetvornost vrlo lako može dovesti do potiskivanja istinskih osećanja. Ono što je taj duboko patrijarhalni narod pokušavao

¹³⁴ Stanko Korać, cit. djelo, 293.

¹³⁵ Simo Matavulj, *Deset godina u Mavritaniji*, Sabrana dela, knj. VII, 21.

¹³⁶ Isto, 81–82.

¹³⁷ Isto, 25.

prikriti jesu bile preljube, koje nijesu bile rijetkost, i neformalno stupanje u brak i njegovo raskidanje. Nadalje, u Mavritaniji vladalo je surovo uvjerenje da je „velika nesreća nemati poroda, a imati samo kćeri, smatra se kao i nemati dece“,¹³⁸ a to apsurdno mišljenje mahom je i danas aktuelno na crnogorskim prostorima. Primjera radi, mog'lka Valemi (Milena, žena knjaza/kralja Nikole) rodila je prvo šest djevojčica i iskusila neosnovane osude svih Crnogoraca i Crnogorki koji su smatrali da je „nesrećne kobi, da će napuniti dvor samo udavačama“,¹³⁹ sve dok nije rodila muško dijete.

Vladari iz dinastije Kamika, tj. Petrovića (ime Petar potiče od grčke riječi „petros“ i znači „kamen“), prethodnici mog'la Vokrima Nisa (knjaza Nikole), bili su ojpaj Lanida (vladika Danilo), ojpaj Avas (vladika Sava), ojpaj Silije (vladika Vasilije), Kam Sventi (Sveti Petar – Petar I Petrović Njegoš), ojpaj Kam Edar (vladika Rade – Petar II Petrović Njegoš), žup'n Zejo (knjaz Danilo, koji nije htio da bude ojpaj – vladika, već se oženio; nije imao muških potomaka pa ga je naslijedio sinovac Nikola I Petrović Njegoš). Titule u mavrićanskom društvu bile su sljedeće: mog'l – vladar, paj – pop, ojpaj – vladika, tikvaji – poglavari, ojvoj – vojvoda, žup'n – knjaz, darser – serdar, sondje – sudije, balakala – zastavnik, vicir – oficir, itd. Šime Vako-Vakulio nazivan je u mavrićansko društvu šišp'nom, dakle, strancem, izvanjcem. Knjaz Nikola, „njegova svetlost Lakon Nis Vokrim Kamik-Šigunja, oj žup'n Mavritanije i Holmije samodržavni mog'l, itd. prikazivaše kako treba moć i sjaj vladarsku“. ¹⁴⁰ Opis knjaževe vanjštine prilično je ironičan, čak i groteskan: „Bio je viši i širi od krilaja (koji su zacelo birani momci), prilično trbušast, širokih kukova, malo krivih nogu, crvenih i mrkih obraza, očiju krupnih, crnih, neobično živih.

¹³⁸ Isto, 119.

¹³⁹ Isto.

¹⁴⁰ Isto, 83.

Vrat i mišice imađaše baš atletske. Sav skupa činio je utisak da je jedan od najjačih Mavrićana! I pomišljah: veliki trbuh znak je gospodstva, a vladar prvobitnih ratničkih naroda treba da je i telesno nadmoćniji od svoji podanika!¹⁴¹

Ime grada Jamina (Cetinje) označava u bukvalnom prijevodu rupe, zabit, a Jamanci (Cetinjani) okarakterisani su kao veliki spavači: kasno se bude i najveći im užitak predstavljaju odmor i san, kao da je Matavulj time htio reći da su Cetinjani ljudi koji spavaju možda i u nekom intelektualnom i društvenom smislu. Previše su pažnje pridavali tuđim poslovima, a osobito se nadugačko i naširoko raspredalo o Vakuliovoj učiteljskoj plati. Ali, „nema sumnje da su Mavrićani sposobni za kulturu, i još kako“.¹⁴² Jedini je problem što Mavrićani žele da rade ono za što misle da je cijenjeno, da je gospodski rad: „Tako na pr. u liceju najbolje uče francuski jezik, najlošije matematiku i prirodne nauke. Dobar uspeh pokazuju i u crtanju. Deca su uverena da je francuski jedino znanje dostojno otmena čoveka. To uverenje, dabome, nije ušlo u njih iz kakvog razloženja, nego znaju da se u dvoru i uopće među ojpanima najviše cene ljudi koji znaju taj jezik. Što se tiče podobnosti za crtanje, to će biti da je u rasi. A na zanate neće još nikako da se odaju, jer su oni u Mavritaniji prezreni. Jedino se dosad uspelo da im se štamparski zanat prikaže kao višega ranga.“¹⁴³ Pisanje stihova smatraju najvišim rangom umjetnosti, prije svega jer je i mog'l njihov (knjaz Nikola) stihotvorac: „Njihov vladar daje im primer, te se sav živ dao obradi nekog velikog eposa, koji će se zvati Atlanska vladarka.“¹⁴⁴ „Atlanska vladarka“ je zapravo dramsko djelo knjaza Nikole *Balkanska carica*.

¹⁴¹ Isto, 144.

¹⁴² Isto, 99.

¹⁴³ Isto.

¹⁴⁴ Isto, 100.

Dakle, vedri humor, koji izbija iz Matavuljevih djela, u ovome spisu prerasta u ironiju, sarkazam i rađa oštru satiru koja kritikuje i razotkriva – sa vremenske i prostorne distance Matavulj slobodno i bez ustezanja govori o društvenim i kulturnim prilikama koje je za života posvjedočio u Crnoj Gori: ironično govori o crnogorskom mentalitetu, načinu života, ali i o onima koji su upravljali Crnom Gorom. Distancu Matavulj pravi i na još jedan način – putem jezika: nema više onog bogatog crnogorskog jezika koji se u njegovim djelima ispoljavao u govoru crnogorskih likova, već je to sad uglavnom, koliko mu je moglo poći za rukom, srpski jezik i, dosljedno, ekavsko narječje.

Zaključak

U ovome radu nastojali smo da osvijetlimo književno-kulturni život Crne Gore u drugoj polovini XIX vijeka i književni i intelektualni rad Sima Matavulja u tome kontekstu. Naime, prva cjelina našega rada posvećena je upravo periodu druge polovine XIX vijeka, koji je u Crnoj Gori obilježen kulturnim i prosvjetnim napretkom, a ponajviše zasluga u tome ima knjaz Nikola I Petrović Njegoš. On je nastojao da oko cetinjskog dvora okupi što više intelektualnih poslenika i to mahom izvanjaca. U ovom periodu dolazi do znatnog razvoja pripovjedne proze u Crnoj Gori, kao i pokretanja književnih listova i časopisa u kojima je ona i objavljivana.

Naredne cjeline rada posvećene su životnom i književnom putu Sima Matavulja, koji je, kao izvanjac u Crnoj Gori, ostavio značajan trag u crnogorskoj književnosti druge polovine XIX vijeka. Matavulj je izvjesno vrijeme proveo živeći i radeći u Crnoj Gori, a upravo je u njoj i započeo svoj pripovjedački književni rad. Njegova djela sa crnogorskom tematikom na jedinstven način opisuju Crnu Goru i mentalitet crnogorskog naroda, a posebna njihova vrijednost leži u tome što su nam ti

opisi dati iz perspektive nekoga ko sve to doživljava kao izvanjac u Crnoj Gori. Svojim je osobenim književnim radom Matavulj umnogome uticao na razvoj pripovjedne proze u crnogorskoj književnosti, a nesporan je njegov uticaj i na druge crnogorske pisce koji su stvarali u sličnome maniru.

Matavulj je u crnogorsku književnost unio svojevrstu vedrinu i optimizam, ali je i ironično prikazivao prezastupljeni junački patos u pričama Crnogoraca i patetično apoteozno uzdizanje vladara. U nekim Matavuljevim pripovijetkama s crnogorskom tematikom jasno se očituju tendencije i preokupacije samoga knjaza Nikole – tu treba imati na umu da je Matavulj često pisao po nalogu knjaževom. Romanom *Uskok*, koji obiluje romantičarskim elementima, Matavulj nam na osoben način ilustruje crnogorske običaje i način života Crnogoraca koji su u svoje bratstvo primili Čeha Jana. U *Bilješkama jednog pisca* data nam je jedna šira slika književno-kulturnih prilika na Cetinju u drugoj polovini XIX vijeka, a u spisu *Deset godina u Mavritiniji* svjedočimo ironičnom i sarkastičnom razotkrivanju svega onoga što je u *Bilješkama jednog pisca* ostalo nedorečeno: Matavulju su vremenska i prostorna distanca (on ova djela piše desetak godina nakon odlaska iz Crne Gore u Beograd) na neki način dozvolile da surovo iskreno piše o crnogorskim prilikama toga doba.

Osim navedenih opisa i tema kojima se Matavulj bavio u pomenutim djelima, posebnu pažnju zaslužuje i jezik crnogorskih likova, osobito u Matavuljevim pripovijetkama s crnogorskom tematikom, u kojima svjedočimo rogobatno zabilježen glas *ś* u riječima „pošjed“ i „šjutra“, zbog nemogućnosti da ga Matavulj grafijski drugačije zabilježi. Ovo ističemo kao nešto što ide u prilog osporavanom postojanju toga glasa u crnogorskom jeziku.

Može se reći da je Matavulj, iako je bio izvanjac u Crnoj Gori, umio prodrijeti u suštinu bića crnogorskog čovjeka i pretočiti u

riječi autentičan crnogorski duh kao da je za Crnu Goru krvlju i dušom svojom bio vezan. Zahvaljujući svome opservatorskom daru i pripovjednom umijeću, Matavulj je u već pominjanim djelima ostavio značajno svjedočanstvo o Crnoj Gori iz, nama sad dalekih, prošlih vremena.

Literatura:

Primarna literatura

- Matavulj, Simo, *Iz Crne Gore i Primorja*, knj. I, Izdanje srpske knjižare i štamparije braće M. Popovića, Novi Sad, 1888.
- Matavulj, Simo, *Iz Crne Gore i Primorja*, knj. II, Knjaževsko-crnogorska državna štamparija, Cetinje, 1889.
- Matavulj, Simo, *Iz raznijeh krajeva*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1923.
- Matavulj, Simo, *Deset godina u Mavritanij – Pripovetke*, Sabrana dela, knj. III, Prosveta, Beograd, 1953.
- Matavulj, Simo, *Drame, putopisi, razni spisi*, Sabrana dela, knj. VII, Prosveta, Beograd, 1954.

- Matavulj, Simo, *Uskok*, Sabrana dela, knj. I, Beograd, Prosveta, 1961.
- Matavulj, Simo, *Bilješke jednog pisca*, Obod, Cetinje, 1975.
- Matavulj, Simo, *Pripovijetke*, Naša riječ, Podgorica, 2010.

Sekundarna literatura

- Anonim, bez naslova, *Glas Crnogorca*, br. 5, Cetinje, 1884.
- Čirgić, Adnan, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, ICJK & Matica crnogorska, Podgorica, 2011.
- *Crnogorka* (1884–1885), fototipsko izdanje (predgovor dr Dušan Martinović), CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1981.
- Deretić, Jovan, *Istorija srpske književnosti*, Nolit, Beograd, 1983.
- Đukić, Trifun, *Pregled književnog rada Crne Gore od vladike Vasilija do 1918*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951.
- Gligorić, Velibor, *Srpski realisti*, Prosveta, Beograd, 1970.
- Kalezić, Slobodan, *Crnogorska književnost u književnoj kritici III. Racionalizam, romantizam*, Univerzitet Crne Gore & IP Obod Cetinje, Podgorica, 2000.
- Kalezić, Slobodan, *Crnogorska književnost u književnoj kritici IV. Realizam, moderna*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001.
- Korać, Stanko, *Književno djelo Sime Matavulja*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1982.
- Krivokapić, Branko, *Simo Matavulj i Crna Gora*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2001.
- Latković, Vido, *Članci iz književnosti*, Narodna knjiga, Cetinje, 1953.
- Malović, Nikola (ur.), *Boka Kotorska i Crna Gora*, Magelan pres & Tenduro Menadžment & Knjižara CO, Beograd – Herceg Novi, 2016.

- Mirković, Čedomir, *Srpska realistička pripovetka*, Bogdanović, Beograd, 2005.
- Nikčević, Milorad, *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1988.
- Nikčević, Milorad, *Crnogorske filološke studije: status i recepcija*, FCJK, Cetinje, 2017.
- Nikčević, Milorad, *Crnogorske filološke teme*, ICJK & ICJJ „Vojislav P. Nikčević“, Podgorica, 2010.
- Nikčević, Milorad, *Istorija crnogorske književnosti*, knj. III, ICJK, Podgorica, 2012.
- Nikčević, Vojislav P, *Crnogorski jezik. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne osobine, funkcije*, knj. II, Matica crnogorska, Cetinje, 1997.
- Pavličić, Pavao, *Književna genologija*, SNL Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1983.
- Pejović, Božidar, *Studije i ogledi o crnogorskoj književnosti XIX vijeka*, priredio Aleksandar Radoman, Matica crnogorska, Cetinje, 2010.
- Radojević, Danilo, *Crnogorska literatura i tradicija*, PEN Montenegro, Cetinje, 1993.
- Radojević, Radoje, *Studije i ogledi iz montenegrstike*, ICJK, Podgorica, 2012.
- Solar, Milivoj, *Povijest svjetske književnosti*, ICJK, Podgorica, 2012
- Vukićević, Dragana (prir.), *Simo Matavulj*, Izdavački centar Matice srpske, Novi Sad, 2011.
- Zbornik radova sa međunarodnog skupa *Književno delo Sime Matavulja: Simo Matavulj – delo u vremenu*, uredili Dušan Ivanić i Dragana Vukićević, Filološki fakultet, Beograd, 2011.

- Zbornik radova *Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima*, uredio Miodrag Maticki, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2006.

- *Zeta (list za književnost i pouku, 1885)*, fototipsko izdanje (predgovor dr Dušan Martinović), CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1982.

- Živković, Dragiša, *Teorija književnosti sa teorijom pismenosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva & Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd – Novi Sad, 1992.